

ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਯੋਧਾ

ਸਰਦਾਰ

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ

[੧੭੨੩-੧੮੦੩]

ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

The book entitled "Jassa Singh Ramgarhia" is an authentic readable biography and, in a way, a contribution to Sikh History. Many biographies of Sikh History have been vitiated because their authors have not taken a detached view of facts and figures of the subject matter of their biographies. S. Prithipal Singh a young scholar in the preparation of this biography, has tapped the original sources as a student of history should do and for that he deserves appreciation.

Kirpal Singh Narang

Deputy Registrar (Admn.) Panjab University,
Formerly Principal, Ramgarhia College, Phagwara.

I have read the book very carefully. I find it to be a very good first effort.

Ganda Singh

Retd. Director of Archives

ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੀਕਾਰਭਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ ਪਾਣ ਵਜੋਂ ਪੂਰੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।.....

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਾਨੰਗਰਾਫ਼ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਨਗੇ।

ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਹੈਡ ਆਫ਼ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਸਸਾਲਾ ਇਕੱਠਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਵਾਲੇ ਬੜੇ ਨਿੱਗਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਦਘਾਸ਼ਾਂ (sources) ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਖੋਜ-ਪੂਰਤ ਪੁਸਤਕ ਬਣਾਏ ਹਨ।

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਇਨਚਾਰਜ,

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਹ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਸੌ ਦੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸ: ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਕਤ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦਿਆਂ ਕਰਤਵਾਂ ਤੇ ਘਾਲਨਾਵਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਆਚਰਣ ਤੇ ਗਿਰਾਉ ਦਾ ਵੀ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ।.....

ਲਾਇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੌੜ ਤੀਕ ਇਸ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨਿਖਾਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਤਤਪਰ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਸ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਿੱਖੀ ਆਚਰਣ ਸੀ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ

(ਗੀਟਾਇਰਡ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ)

੪੯੬, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

The book is written in a truly historical spirit and well up documented and authenticated. The language is good central Panjabi..... I congratulate the author on his success in producing a very useful and dependable book.

Teja Singh M.A.

Retd. Principal

25-Race Course Road, Amritsar,

The book on Sardar Jassa Singh Ramgarhia, a prominent misaldar of the 18th Century, is an interesting and illuminating historical study. Though primarily intended to be a biography of the great leader, it brings into clear relief, the chaotic political condition that prevailed in the Punjab consequent upon the decline of once mighty Mughal Empire. The work illustrates how Sardar Jassa Singh Ramgarhia like many another military adventurers of the day, was able to carve out a principality under his control during the period of confusion and quick changes of authority in the region. It throws welcome light on a comparatively dark period of Punjab History and enables the student to properly understand the situation as it existed, immediately before the rise of Maharaja Ranjit Singh, who succeeded in welding the discordant elements into a sovereign state.

The monograph is an elaboration of his M. A. thesis already approved by the Panjab University and gives ample evidence of the critical study by Prof. Prithipal Singh Kapur of the vast historical material on the subject lying scattered at various places. The work in Panjabi is sure to be read by a wider public and disseminate knowledge of authentic history among the people.

V. S. SURJ M. A.
Keeper of Records
Punjab Govt., Simla.

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਯੋਧਾ

ਸਰਦਾਰ

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ

[੧੭੨੩—੧੮੦੩]

ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

Indian Independence

Anniversary

1947-1997

"ABANDON THE WEAPONS FIRST
BE NON VIOLENT,
AND FORGIVE THE SINNERS;
NO ENMITY, AND FORGET
ABOUT REVENGE;
THEN WE GET WORLD-PEACE."

H.H. SHRI SATGURU JAGJIT SINGH JI

V. & P. O. SRI BHAINI SAHIB INDIA

ਕੋਊ ਕਿਸੀ ਕੋ ਰਾਜ ਨ ਦੇ ਹੈ ॥
ਜੋ ਲੇ ਹੈ, ਨਿਜ ਬਲ ਸੇ ਲੇ ਹੈ ॥

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਯੋਧਾ

ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ

[੧੭੨੩-੧੮੦੨]

ਪ੍ਰਿ: ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਐਮ. ਏ.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਵ ਭਾਰਤ ਕਾਲਜ, ਨਰੂੜ ਪੰਛਟ (ਕਪੂਰਥਲਾ)

ਸਿੰਘ ਬੰਦਰਜ, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਰਚ ੧੯੫੭
ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੬੯
ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਅਗਸਤ ੧੯੭੭

ਮੁੱਲ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਜੀਊਲ ਫਾਈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਹਾਥੀਖ਼ਾਨਾ, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਮਰਪਣ

ਆਪਣੇ ਸਵਰਗਜ ਦਾਦਾ
ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਜੀ ਕਪੂਰ
ਨੂੰ

ਤਤਕਰਾ

ਮੁੱਖ ਬੋਧ	ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ	੫
ਤੁਸਿਕਾ	ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	੭
ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾ		੧੧
੧. ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ (੧੭੨੩-੪੮)		੨੫
੨. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਮਗੜੀਆ ਪਦਵੀ ਮਿਲਣੀ (ਸਤੰਬਰ ੧੭੪੮ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ ੧੭੪੮)		੩੭
੩. ਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ (੧੭੪੮-੬੧)		੫੦
੪. ਅਥਦਾਲੀ ਨਾਲ ਜੰਗ (੧੭੬੧-੧੭੬੭)		੬੨
੫. ਰਾਜ ਭਾਗ (੧੭੬੭-੧੭੭੪)		੬੮
੬. ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ (੧੭੭੪-੧੭੭੬)		੭੮
੭. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਵੁੱਲਤੀ (੧੭੭੬)		੮੮
੮. ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ (੧੭੭੬-੮੩)		੯੨
੯. ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ (੧੭੮੩-੮੪)		੧੦੨
੧੦. ਹੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਝੜਪਾਂ (੧੭੮੪-੯੬)		੧੧੦
੧੧. ਲੰਮੇ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਦਾ ਅੰਤ (੧੭੯੬-੧੮੦੩)		੧੧੭
੧੨. ਆਚਰਣ		੧੧੭
੧੩. ਅੰਤਿਕਾ ੧ (ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ)		੧੩੩
੧੪. ਅੰਤਿਕਾ ੨ (ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ)		੧੭-੨੪
੧੫. ਅੰਤਿਕਾ ੩ (ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ)		੧੩੭
੧੬. ਇੰਡੈਕਸ		੧੪੭

ਮੁਖ-ਬੰਧ

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਕੌਮ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਕੀ ਤਰੀਕੇ ਸੋਚੇ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਪੂਰੇ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਿਚ ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ਸਫਲ ਹੋਏ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਗਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਦੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਲ ਤਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਿਧ ਬੀਰ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਰਦਾਰ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨੇ ਵੀ ਵਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਲੋਕੀਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਮਗੜੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਭਾਈ-ਬੰਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਤ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਪਏ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪ ਲੜਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਉਘੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਜੋਂ ਪੂਰੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਾਨੋਗਰਾਫ (Monograph) ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਮਾਨੋਗਰਾਫ (Monograph) ਤੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਖਣਗੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ
ਮਿਤੀ ੧੩. ੩. ੧੯੫੭

ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਜਵਾੜੇ-ਸਾਹੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਵਾਬ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਡੁਬ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫ਼ੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰਾਜ-ਰੋਲਾ ਵੀ ਵਧ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਬਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚਾਰ ਧਿਰਾਂ — ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।

ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਧ ਵਿਚ, ਮਨੂੰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਲੋਂ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸੀਘਰ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਧਾੜਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਬਲ ਅਤੇ ਤੇਜ਼-ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਬੇਗਮ, ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਧਰ ਮਰਹੱਟੇ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਮਣੀਕ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਘੂਨਾਥ ਰਾਓ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਅਟਕ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਿਪੱਖੀ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਮੁਗ਼ਲ ਤਾਂ ਭਾਜ ਖਾ ਗਏ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਕੇਵਲ

ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਜੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਾ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਖੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਰਖਸਕ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਹੱਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਇੰਨੀ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਖਾਣ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ :—

ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ,
ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹੇ ਦਾ।

ਅੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਧਾੜਵੀ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਉਸ ਅੰਧ-ਅੰਧਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਘਿਰਣਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਹ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਿਖ ਕਿਸੇ ਭੱਜੇ ਜਾਏ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ"। ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸਿਖ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੁਆਨ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਢੀ, ਜੰਗ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਾਹ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉਚ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਹ ਕੋਟੀ ਦੇ ਬੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਵੀ ਇਕ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਕਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਸਤਲੁਜ ਦੇ

ਉਤਰ ਵਲ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫੁਟ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਘਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲੜਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਟਿਆਨੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਆਦਿ) ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਵਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੀ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇਸ ਬੀਰਤਾ ਤੋਂ ਫੁਟ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਖਲਾਕੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਹਿਸਾਰ ਵਿਖੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੀਘਰ ਹੀ ਉਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗੁਣ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਅਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਪਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸਾਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਨ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ

ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਰਖਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੀ ਇਸ ਅਤੁਟ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ “ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ” ਕਰਕੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪੁਰ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਜਿਸ ਲਿਵ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਉੱਚ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜਣਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਹਾਰਦਿਕ ਵਧਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, }
 ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ }
 ਮਿਤੀ ੧੪.੩.੫੭ }

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸਿਖ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ' ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪਰਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਪਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ (ਰਾਮ ਰੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਨਾਂ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਉੱਘੇ ਸਿਖ ਯੋਧੇ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਉਸਾਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ' ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਐਨਲਜ਼ ਆਫ਼ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰਜ" ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਲਤੀਫ਼ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀ ਦੇ

“ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ” ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ *ਅਰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਭ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸਕੀਨ ਦਾ ‘ਤਾਮਾਸ ਨਾਮਾ’, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਏ ਦੀ ‘ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ’, ‘ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ’; ‘ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਰੀਕਾਰਡਜ਼ ਆਫ ਮਰਾਠਾ ਹਿਸਟਰੀ’, ‘ਫਾਰਸਟਰਜ਼ ਟ੍ਰੇਵਲਜ਼’ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਂਕਲਿਨ ਦਾ ‘ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ’ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਉੱਘੇ ਅਗੂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਹਵਾਲੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਲੇਖਕ ਨੂੰ

*ਅਰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮੇ :—

ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਜਿੱਖਾਂ

ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ

ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ

ਬਖ਼ਤ ਮਲ : ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਮਾ

‘ਤਜਕਰਾ-ਇ-ਖ਼ਾਨਦਾਨ-ਇ-ਰਾਜਾਹਾਏ ਫੂਲਕੀਆਂ’

ਬਰਦੁਇਨ—‘ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਔਰੰਜਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਗਰੇਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ’

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ।

ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹੱਥ ਲਗਾਏ ਸੱਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਬਣਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਵਲੋਂ ਵਕੀਲ ਥਾਪ ਕੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਖਾਂ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਦੀ ਵੀ 'ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ' ਖਰੜੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਸਦਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝੀ, ਪਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਬਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸਿਖ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ*।

ਇਸ ਹੱਥ-ਲੱਗੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਪਰ

*ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ੩੬੦.

ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਬਾਈਂ ਛੁਟਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਵਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਤਾਂ ਉਹੀ ਥੀਸਿਸ (Thesis) ਹੈ, ਜੋ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੌਜੂਦਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਾਰੇ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਪਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੀਹਾ ਉਤੇ ਉਸਾਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੁਝ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਜਤਨ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਇਨਚਾਰਜ, ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਅਤੀ ਕ੍ਰਿਤਗ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਦੁਰਲਭ ਲਿਖਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਐਮ. ਏ., ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ., ਡੀ. ਲਿਟ. ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਕ ਰਿਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਲੇਖਕ ਸਵਰਗੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤੇ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਹੀਕਾਰਡ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਐਮ. ਏ. (ਆਨਰਜ਼) ਲਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਹਾਰਦਿਕ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੋਧਣ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਕਰਨਾਲ, ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੁਰੂਸਰ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ, ਵਾਚਣ ਤੇ ਮੁੜ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਘਾਲਨਾਵਾਂ ਖਾਸ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸਜਣਾਂ ਦਾ ਅਤੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ,
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੁਰੂਸਰ ਸੁਧਾਰ
ਮਿਤੀ ੧੭.੧.੧੯੫੭ (ਲੁਧਿਆਨਾ) }

ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ
ਐਮ. ਏ.

ਸਫਾ ੧੭ ਤੋਂ ੨੪ ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ ਨੰਬਰ ੨ ਬੰਸਾਵਲੀ

ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ

੧

ਮੁਦਲਾ ਜੀਵਨ

[੧੭੨੩-੪੮]

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਈਚੇ-
ਗਿੱਲ ਨਾਉਂ ਦਾ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੁਥਾਈ ਵਿਚ
ਇੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ*।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠੀ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਨਿਤਨੇਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ 'ਗਿਆਨੀ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।
ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ
ਜੀਵਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰੀ
ਜਾਂਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ
ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ

*ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਮਸ਼ਹੂਰ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੪੮੦

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ* ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਸਤੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਹਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਬੜੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਾ

*ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ, ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਨੇ ਹੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਰਸਿਧਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ੧੭੨੬ ਤੋਂ ੧੭੪੫ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਪਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨੂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ : ਫ਼ਾਲ ਐਫ਼ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਐਮਪਾਇਰ I (੧੦੫-੬); ਲਤੀਫ਼ : ਹਿਸਟਰੀ ਐਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੧੯੩; ਸਿਨਹਾ : ਰਾਈਜ਼ ਐਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਪਾਵਰ (੬-੯)।

†ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ੮-੯.

‡ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਖੇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ੧੯ ਮੀਲ ਦੂਰ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ। (ਲਾਹੌਰ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ, ੨੦੦)

ਸਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਜਵਾੜੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਗਲ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਸਾਲ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤ ਈਚੋ ਗਿੱਲ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ : ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਜੈ ਸਿੰਘ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਏ*। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ੧੭੨੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਹਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਹ ਗੌਰਵ ਭਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਜ਼ ਜੁਲਮ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਖ਼ੂਨ ਜੋਸ਼ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਬਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਉੱਠੇ।

ਆਪ ਉੱਚ ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਦਲੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤੇ ਸਦਾ ਉੱਚੇ ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਣ। ਸੋ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿਖੜੇ

*ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਐਨਲਜ਼ ਐਂਡ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ (੧-੨)

ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਵਾਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਾਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸਿਖ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਲੋੜ ਮੂਜਬ ਉਸ ਨੂੰ ਸਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਰਪੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੀ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ*।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ

*ਲਤੀਫ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾਣੀਏ ਪਾਸੋਂ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾਣੀਏ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੇ ਕੰਨੂਈਆ ਲਾਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਉੱਚੇ ਸਿੱਖੀ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸਪੂਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੇ ਕੰਨੂਈਆ ਲਾਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੀ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। (ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਵਿਬਰਤ ਨਾਮਾ, ੩੬੦; ਕੰਨੂਈਆ ਲਾਲ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ੮੪)

ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਬਾਲ-ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਕਮਾਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਏ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਨਾ-ਬਾਲਗ਼ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਖਾਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰਤੋੜ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਾ ਖੁਭ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੁਝ ਉੱਡਿਆ ਉੱਡਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਤੇ ਵਡੇਰੀ ਸੋਚ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਰਖਾਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੰਮ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਖੋਚਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। *ਇਸ ਘਰੋਂਗੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਅੰਤ ਓਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦੇ

*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ, ਪੰਨਾ ੩੮੫

ਨਾਦਰ ਕੁਲੀ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੋਇਆ, ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਡਾਕੂ ਸੀ। ੧੭੨੪-੨੫ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਤਹਿਮਾਸਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਆਪ ਸਾਂਭ ਲਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਨਾਦਰ ਕੁਲੀ ਆਪਣੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਨਾਅਣਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਤਹਿਮਾਸਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਨਵੰਬਰ ੧੭੨੭ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਕੁਲੀ ਨੇ

(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ)

ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ।

੧੭੩੮ ਵਿਚ ਜਦ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਹੀ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਏ ਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਏ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਖਿਲਅਤ ਪੇਸ਼

(ਪਿਛਲੇ ਸਫੇ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਅਫਗਾਨਾਂ ਪੁਰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸਫਹਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਜਿੱਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਤਹਿਮਾਸਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਆਪ ਸਾਂਭ ਲਈ। ੧੭੩੬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤਖ਼ਤ ਸੰਭਾਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਲ ਨੌਂ ਆਏ ਸਨ, ਦੇਡ ਦੇਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਗੋੜੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ-ਬਖ਼ਸ਼ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪੁਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰ ੧੭੩੮ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਮਣੀਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਪੋਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਵਾਪਸੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ। ਆਪਣੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਉਹ "ਪੂਰਬ ਦਾ ਨੇਪੋਲੀਅਨ" ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

(ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ: ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ XVIII, ੬੪੦-੪੨.)

ਕੀਤੀ, ਜੋ 'ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ* ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ

*ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਲੇਰੀ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਬੁੱਢਾ ਦਲ' ਤੇ 'ਤਰੁਣਾ ਦਲ' ਦੀ ਫੰਡ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ—ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ੧੭੩੪ ਵਿਚ ਜਦ ਨਵਾਬ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਖਿਲਅਤ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵਾਬੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਵਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥੇਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਪੂਰੀਆ ਜਾਂ ਫ਼ੈਜ਼ਲ ਪੂਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੌਰੀ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਆਗੂ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। (ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਚੌਤੀ : ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ)

੧੭੩੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਪਾਕਿ-ਸਤਾਨ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਇਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ। *ਇਹ ਲੜਾਈ ਨੌਜੁਆਨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚੌਖੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲ ਪਿਆ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ—ਵੱਲਾ, ਵੇਰਕਾ, ਸੁਲਤਾਨਪਿੰਡ, ਝੁੰਗ, ਅਤੇ ਚੱਬਾ—ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਸਾਲਦਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਜਾਗੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਲਾ ਪਿੰਡ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਦਿਆਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। †ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਹੋਈ।

*ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੫; ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ, ਪੰਨਾ ੩੮-੩੯।

†ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੯; ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਐਨਲਜ਼ ਐਂਡ ਰਾਮਗੜੀਆ ਸਰਦਾਰਜ, ਪੰਨਾ ੫।

‡ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ਼ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਘੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਗਰੀਬ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਦਕਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਮੁਰਾਬਬੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।
(ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ)

ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋ ਪਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨੌਰੋਗਾਬਾਦ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ, ਜੋ 'ਵੱਲੋ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ* ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ੧੭੪੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਗੜਬੜ ਤੇ ਰਾਜ-ਰੋਲਾ

(ਪਿਛਲੇ ਫੁਟਨੋਟ ਦੀ ਖਾਕੀ)

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਫਿਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗੀ ਪਰਸਿਧਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਧੀਰ ਇਸ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ । ਇਹ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾ ਪਰਸੰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਛੇਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲੈ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਸੀ । ਸੋ ਜਦ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਉਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਨੀਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਇੰਨੇ ਸੂਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਰਿਹਾ । ਅੰਤ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਵਧੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤੇਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਬੈਠਾ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਮਾਣ ਸਕਿਆ ।

(ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ; ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ : ਲੇਟਰ
ਮੁਗ਼ਲਜ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੫੬-੧੦੮)

*ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ਪੰਨਾ ੫

੩੩

ਹੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਤੇ ਯਾਹਯਾ ਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁੱਥਮ-ਗੁੱਥਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਲੜਾਈ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ 'ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾਣੀਏ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਤਿਉਹਾਰ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰਥਕ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸੋਚਣ, ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ। ੧੭੪੭ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਵਿਚ ਹੋਲੇ ਦਾ ਮੇਲਾ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਉੱਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠਰਤਾ ਵਿਚ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋਕੇ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ

ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ* ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਪੀਲ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਤੀ ਹੀ ਉੱਸਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਂ ਉੱਤੇ 'ਰਾਮ ਰੋਣੀ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਥਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਲ ਦੇ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਕਿਰਤੀ (ਤਰਖਾਣ) ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਸੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ। ਸੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ

*ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾਝੀ ਕੰਬੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਤਰਖਾਣ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉੱਘਾ ਨਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਦੀਵੀਂ ਇਸਠਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਭ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਆਮ ਚਰਚਾ ਸੀ। ੧੭੫੨ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ* । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਘੋਰ ਪਾਪ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਕੁੜੀ ਮਾਰ' ਨਾਲ ਵਰਤਣ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਸੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਕੇ 'ਦੱਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਚਿਤ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ।

*ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ : ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ (ਲੇਖ 'ਸਪੈਕਸਮੈਨ' ੧੫ ਜੁਲਾਈ ੧੯੫੩)

ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਸਿੰਘ ਤਰਖਾਣ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੋਇ ।

ਦੀਨੋ ਸਿੰਘਨ ਛੇਕ ਥੇ ਸੋਇ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੩੧੪)

ਜੋਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਰਾਮਗੜੀਆ' ਪਦਵੀ ਮਿਲਣੀ

[ਸਤੰਬਰ ੧੭੪੮ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ ੧੭੪੮]

੧੭੪੮ ਈਸਵੀ ਦਾ ਸਾਲ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ* ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ, ਮਨੂੰ ਪੁਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਪਰਜੈਨ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੂੰ,

*ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ੧੩ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਾਰਚ ੧੭੪੮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵੀਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ, ਕਿਉਂ ਜੂ ਉਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਇਕ ਉੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕ ਚੰਗਾ ਪਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਰਸੀਆ ਸੀ।

[ਗੋਡਾ ਸਿੰਘ : ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰੱਨੀ

ਜੇ 'ਮਨੁਪੁਰ ਦਾ ਜੋਧਾ' ਤੇ 'ਮੀਰ ਮਨੂੰ'* ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨੀਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਿਧ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਮਾਨਯੋਗ ਅਸਥਾਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਰਾਮ ਰੋਣੀ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰਤੱਖ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਤੇਂ ਬਗ਼ੈਰ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

*ਮੁਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਜਾ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਪਿਤਾ ੧੭੪੮ ਵਿਚ ਮਨੂੰ ਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਨੂੰ ਨੇ ਇਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹਾਰ ਖਾਧੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਾਰ ਪਰਗਣੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਈ। ਅੰਤ ੧੭੫੩ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿ ਕੇ ਟੁੱਟੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

[ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ : ਫਾਲ ਐਂਡ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਐਂਪਾਇਰ,
ਪੰਨਾ ੨੩੩-੪੯]

ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਤੇ ਯਹਯਾ ਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੇਜ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਪਾਸੇ ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਚਤੁਰ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਏਗੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘਟ ਜਾਏਗੀ। ਸੋ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀ ਪੈਰੀਂ ਆਪ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਕਈ ਦੂਤ ਭੇਜੇ*। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ† ਨੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ

*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੰਦ, ਪੰਨਾ ੪੪

†ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਈਚੰਗਿੱਲੀਏ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 'ਦੌਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਭਾਵ ਦੇ (ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ)

ਕਰਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀਚੋਗਿੱਲੀਏ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ । ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸੋ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਇਹੋ ਜਹੇ ਸੁਘੜ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ ।

ਜਿੱਥੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਰਜ਼ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਤੇ ਸੀ । ਆਮ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਕੋਲ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਈ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਵਧੀਕ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ।

(ਪਿਛਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਕਾਰਨ ਉਹ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਦੱਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਜੱਥੇਦਾਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਟਕਸਾਲ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ । ਇੱਥੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਕੌਮ' ਜਾਂ 'ਕੌਮ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਵੀ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ । ੧੭੬੭ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਇਕ ਧਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵਰਗੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਪਾਹੁਲ ਲਈ ਸੀ ।

{ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਰਾਜਾਜ਼ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੪੫੭-੬੮,
ਰਾਮ ਜੱਸ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ.

ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ* ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਭ-ਚਿੰਤਕ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਕੋਲ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

*ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ, ਵੱਲੂ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਹ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਰਧਾਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਪੁੱਰ ਕੇ 'ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਘੋਰਾ ਉਠਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਕੇ 'ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਲੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਨੂੰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਹਾਦਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੇ ਕੌਮੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਮੱਲ ਆਖ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ੧੭੫੨ ਵਿਚ ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। [ਗੋਤਾ ਸਿੰਘ: ਕੌੜਾ ਮਲ ਬਹਾਦਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੰਦ, ਪੰਨਾ ੪੪; ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਿੰਘ: ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਡਿਲਾਸਡੀ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੨੮੪।

ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ 'ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਉਜਰੀਏ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ 'ਵੱਲ ਖਾਲਸੇ' ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁੱਛਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ* ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ

*ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਵਕੀਲ ਬਾਪ ਕੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਹੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਅਧ-ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਯੂਰਪੀਅਨ ਯਾਤਰੂ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਉਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧੭੪੮ ਵਿਚ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਘਾ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਠੱਕਾ ਦੀ ਥਾਂ ਭੱਖਾ ਸਿੰਘ ਕਰ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਤ "ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ" ਵਿਚ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਸਨ।

ਰਾਮ ਸੁਖ ਰਾਉ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੌਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਮੀਰ ਮਨੂ ਸਮੇਂ (੧੭੪੮-੧੭੫੩) ਹੋਈ। ਇਹਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਵ ੧੭੪੭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ।

ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਚਾਰ ਸਾਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁੱਛਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਠੀਕ ਤਾਂ ਇਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ੧੭੪੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਜਰਨੈਲ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ੧੦੦ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ੬੦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪਲਟਨ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਤੇ ਵਧ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਮਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਯੂਰਪੀ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਵਾਂਗ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਫੌਜੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਿਵਲ, ਮਾਲੀਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ*। ਸੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਨਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਐਕੜ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਬਾਣੇਦਾਰ ਵੀ ਨੀਅਤ ਕਰਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ

*ਜਾਂਦਾ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ : ਮੁਗਲ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ।

‡ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ੩੬੦; ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ੯।

‡ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ੩੬੦।

‘ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ’ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ* ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਤੇ ਦੋਹਰੀ ਖੇਡ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਚਲ ਸਕੀ । ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਕਰੇ । ਜਦ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਸਖਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿਰ-ਕਢ ਤੇ ਦਲੇਰ ਸਿੱਖ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਤੇ ਕਈ ਬਾਹਰੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਕ ਗਸਤੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਦਸਤੇ ਘੱਲੇ । ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਸਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਇਸ ਸਾਰੀ ਮਿਲਵੀਂ ਫੌਜ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ‘ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ’ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ । ਇਹ ਘੇਰਾ ਲਗ ਪਗ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ । ਅੰਤ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਸਨ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁੱਕ ਗਿਆ, ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮੁਗਲਈ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੬੭-੬੮ ।

ਸੀ। ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਤਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫੱਸਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਰਾਤ ਯੋਗ ਅਵਸਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੱਥੇ ਸਮੇਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਤੇ ਇਹਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁਕ ਲਿਆ*।

ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ' ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ (ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੪੮ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ ੧੭੪੯ ਤਕ) ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੜਾਪਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ੨੦੦ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿੱਖੀ ਕਿ "ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਕੇ ਤੂੰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ"। ਜੇ ਹੁਣ ਵੀ ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਮੁੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਂਗਾ।" ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਣਖੀ ਜੋਧਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖੀ ਕਰਤਵ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਓਸੇ ਰਾਤ ਅਚੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲ ਗਿਆ।

*ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ ੩੬੦-੬੧।

ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੈਰੂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਖ਼ੂਨ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਮਾਰਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਕਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅੰਤ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਿੱਠੀ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੱਲੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਆਪਣੇ ਯੁਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਅੰਦਰ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ-ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਕ-ਮੁਠ ਹੋ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਰਾਤ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।

ਅਜਿਹੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਣਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਘੇਰਾ ਘੱਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੇਦਿਲੀ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਢਹਿ ਰਿਹਾ ਹੌਸਲਾ ਫਿਰ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਘੇਰ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਫੌਰੀ ਖਤਰਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੀਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਟਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਅਕੱਟ ਸਬੂਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ

ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲਣ ਤੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ-ਸਾਰ ਅੰਦਰਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਔਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਨੂੰ ਕਈ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਕੇ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁਕਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਕੌੜਾ ਮਲ ਨੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ* ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਯੋਗ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹਾਇਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁਕ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ

*ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜ਼ਕਰੀਏ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੀਅਤ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਉਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨੀਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਲੜਾਈ ਲੱਗੀ ਰਹੀ।

ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਚ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਮੀਰ ਮਨੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਟੀ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਚੌਕਾ ਹਿੱਸਾ ਮਾਲੀਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ* ।

ਪੰਥ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੇਵਾ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੀਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਅਤੁੱਟ ਪਿਆਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗੇ ਘਰ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਥ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਠਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 'ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਝਟ ਬਾਅਦ 'ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ' ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਭੀੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ਰਾਮ ਰੋਣੀ ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ ਭਇਓ, ਤਿਸ ਦਿਨ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ।

ਠੱਕੇ* ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਭਏ, ਲੜੇ ਜੋ ਵਖਰ ਜਰੂਰ ।

*ਮੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭-੯੮ ।

ਹਰੀ ਰਾਮ ਕੁਪਤਾ : ਸਟੇਡੀਜ਼ ਇਨ ਲੇਟਰ ਮੁਗਲ ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੭੫ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਠੱਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਿੱਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਤਰਖਾਣ ਸੀ ਤੇ ਤਰਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਠੱਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਬਸ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ 'ਰਾਮਗੜੀਏ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਮਿਸਲ 'ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰਖਾਣ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਹੋਣਾ ਫ਼ਖਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ* ।

*ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਰਾਮਗੜੀਆ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਮਿਲੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਵੀ 'ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁੱਛਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗਲਾਸਰੀ ਐਫ਼ ਕਾਸਟਸ ਐਂਡ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਐੱਨ. ਡਬਲਯੂ. ਐਫ਼. ਪੀ. ਦਾ ਕਰਤਾ ਰੋਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਗੜੀਆ ਨਾਮ ਰਾਮਗੜ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਸਚਾਈ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਈ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਪੁਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਟਪਲਾ ਲਗਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਅਤੇ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਟਪਲੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਮਗੜੀਆ' ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਈਰੋਗਿੱਲੀਆ ਕਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਲੜੀਫ਼ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਏ ਅਤੇ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਦੀ 'ਉਮਦਤ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ਼' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ 'ਰਾਮਗੜੀਆ' ਪਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ 'ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ' ਦੇ ਤੀਜੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਿੰਗਰਾ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਾਂ (ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ)

੩. ਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ

‘ਰਾਮਗੜੀਆਂ’ ਪਦਵੀ ਪੱਕੀ ਹੋਣੀ

[੧੭੪੮-੬੧]

ਰਾਮਗੜੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਐਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧੭੪੮ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਤੇ ਰਖਵਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰਨ ਲਗਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਾਣ ਓਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ।

੧੭੪੮ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕੇੜਾ ਮਲ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ

(ਪਿਛਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਨਾਲ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਬਣਿਆ।

ਸੌ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ ਤੋਂ ਠੀਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਅਤੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਏ। ਸੋ ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ*।

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਮਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਠਾਣ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਬਚਾਣ ਲਈ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਸੀ, ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ੧੭੪੯ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਾਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ

*ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ੯।

†ਮਿਸਕੀਨ : ਤਾਮਾਸ ਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ ੧੧।

ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਤੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕ ਭਾਰੀ ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਭ ਤੋਂ ਕਰੜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੀਰ ਮਨੂ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਰੜਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੀਰ ਮਨੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ*। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਰਚਲਤ ਇਕ ਉੱਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਮਨੂ ਅਸਾਡੀ ਦਾਤਰੀ, ਅਸੀਂ ਮਨੂ ਦੇ ਸੋਇ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੂ ਵਢਦਾ, ਅਸੀਂ ਦੁਣ ਸਵਾਇ ਹੋਇ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸਿਧ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਵੇਰੀ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੯੦੦ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇੱਡੀ ਵੱਡੀ ਧਾੜ ਔਗੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਅੜੇ ਰਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਚੇ ਖੁਚੇ ਸਿੱਖ

*ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਜਿਖਸ I, ਪੰਨਾ ੮੧।

†ਮਸਕੀਨ : ਤਾਮਾਸ ਨਾਮਾ, ੧੧।

ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਜੰਗਲਾਂ-ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀ ਇਹ ਸਖਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ*।

ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜ਼ਬਰ ਦੀ ਇਹ ਹਨੇਰੀ ੧੭੫੩ ਵਿਚ ਮਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਕਰੜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੁਗਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਹੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਗਈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਹ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਤੋਂ ਮਨੂੰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਨੂੰ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਲਭਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਸ ਦਾ ਸਖਤੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ-ਦਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁੜਕੇ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹੇ ਥਾਂ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉੱਸਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਿਰੜ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ

*ਮਸਕੀਨ : ਤਾਮਾਸ ਨਾਮਾ ੧੧।

ਸਰਕਾਰ : ਛਾਲ ਔਫ਼ ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਪਾਇਰ II, ਪੰਨਾ ੩੬।

ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ II, ਪੰਨਾ ੮੫।

ਨੇ ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤਾਕਤ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਆਪ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜਰਨੈਲ ਇਕ ਵਿਭਚਾਰਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹਣ ਲਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਤ ਦੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ੧੭੫੬ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੭ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਹਿੰਦ ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਥਾਪਿਆ*।

ਜਿੱਥੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਹੱਲੇ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਖੂਹਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ, ਕਿਉਂਜੁ ਪਠਾਣ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਓਨੇ ਹੀ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ ਮੁਗ਼ਲ। ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੀਰ

*ਮਸਕੀਨ : ਤਾਮਾਸ ਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ ੩੨-੩੩।

ਸਰਕਾਰ : ਛਾਲ ਐਂਡ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਐਂਪਾਇਰ II, ਪੰਨਾ ੪੫-੪੬।

ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਕਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਇੱਸੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰ ਗਈ।

ਮਨੁੰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੁ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਪ੍ਰਤੱਭਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੁ ਇੱਥੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਿੱਖ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਾਬੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਪਨਾਹਗਾਹ ਸੀ। ਸੋ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ੧੭੫੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਰੀ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਡਟ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰੰਤੂ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਅੰਤ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੀਰਤਾ ਭਰੇ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸੋ ਜੇਤੂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਢਾਹਿਆ, ਸਗੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਛਕਣ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ

ਇਸ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰਾ ਦਿੱਤਾ* ।

ਇਸ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬੜੀ ਸਿਆਣੀ ਚਾਲ ਖੇਡੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਓਂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ । ਮਰਹੱਟਾ ਆਗੂ, ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਲ੍ਹਾਰ ਰਾਓ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੮੭ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ । ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ, ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਘੀ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ । ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਤਰ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ । ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੰਗਰ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਫਤਹ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਦ-ਅਮਨੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਭੱਟੀ ਲੂਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਇੱਥੇ ਲਈ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਘਾਣੀ ਪ੍ਰਸਤਕ 'ਜੰਗ ਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

[ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਐਫ਼ ਪਟਿਆਲਾ
ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼]

ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਘੱਟਿਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਵੀ, ਜੋ ਨਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤਣਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਤਿੰਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੈਮੂਰ ਖਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਇਬ ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਲ ਨਸਣਾ ਪਿਆ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪ ਦਿਤਾ* ।

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਹੱਲੇ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸ਼ਰੀਕੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਓਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਧਾ ਚੈਲੰਜ ਮਿਲ ਗਿਆ† ।

ਤੈਮੂਰ ਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹਲ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਮਨ ਨਾ ਵਰਤ ਸਕਿਆ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਦਵੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ੭੫ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਗੜਬੜ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ

*ਸਰਕਾਰ : ਫਾਲ ਐਂਡ ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਪਾਇਰ II, ਪੰਨਾ ੩੮ ।

ਕਨਿੰਘਮ : ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ ੯੮ ।

†ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ : ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ ੩੮ ।

ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਲ-ਵਾਹਕਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਔਕੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜੁਲਮ ਜਾਂ ਧੋਕਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ, ਮਨੂ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਆਗੂ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਰੀ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਾਰੀ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਬੜਾ ਸਾਇਆ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਘੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਡੇਰਾ ਆ ਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਹੋਣ ਤਕ ਉਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਰਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਅਦੁਤੀ ਜੋਧਾ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ

‡ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੮੪।

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘੇਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਵਿਖਾਈ। ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ, ਵੈਰੀ-ਦੱਲ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਬੇਗਿਣਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ*। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਹਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਛਾਪੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਇਕ ਰਾਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਮਘੋਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਸਿੱਖ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਮੀਰ ਅਜੀਜ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸਥਾਈ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ੧੭੫੮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੧੭੫੯ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭੬੭ ਤਕ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ੧੭੬੧ ਵਿਚ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਗੜਬੜ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੱਗ ਬਲੱਗ ਰਹੇ। ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੇਵਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਪਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ

*ਸਿੰਘਣ ਲਾਲ : ਉਮਦਤ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ I ਦਫ਼ਤਰ I, ਪੰਨਾ ੧੯।

†ਖ਼ੁਸ਼ਵਰਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੬-੯੭।

ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪਠਾਣ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ।

ਫਰਵਰੀ ੧੭੬੨ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁੱਪ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਪਰੰਤੂ ਇੰਨੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਵਿਅਰਥ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਤਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਚਮਕਣ ਲਗ ਪਿਆ*।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਮੁੜ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਾ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰੜ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਰੱਖ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ

*ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਰਾਜਾਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ।

ਆਬਾਦੀ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਉਤਸਾਹ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ' (ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ) ਰੱਖਿਆ*। ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹਰ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਲਗਨ, ਪਿਆਰ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸਿਰੜ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ' ਕਰ ਕੇ ਪਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ੧੭੪੮ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ਜੋ ਪਦਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ ਸੀ :

*ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੫-੬।

ਲਡੀਵ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੩੬੮।

ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਜੰਗ

[੧੭੬੧-੧੭੬੭]

ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਆਸਾ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਹਥਿਆ ਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ, ਜੋ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਕਾਬਲ ਲਿਜਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਵਾਪਸ ਮੁੜਵਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਰੜੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਅਜੇ ਉਹ ਅਟਕੇਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਧਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨੱਕ ਜਿੰਦ ਲੈ ਆਂਦੀ।

੧੭੬੨ ਈਸਵੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਘਲੂਘਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਢਾਹੁਣਾ, ਅਬਦਾਲੀ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਚੈਲੰਜ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਚੈਲੰਜ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ੧੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੬੨ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਅਬਦਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਲਗ ਪਗ ੬੦,੦੦੦* ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਮੀ

*ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ I, ਪੰਨਾ ੧੮੫।

ਆਚਰਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਪਰਤੋਂਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜੋ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਇਸ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਸ ਗਿਆ। ਸੋ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਜੇਤੂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਬਸ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਦਸੰਬਰ ੧੭੬੨ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਘੱਤਿਆ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਤੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਨਵਰੀ ੧੭੬੪ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ-ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁੱਟਿਆ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਗੁਰੀਲਾ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਲਈ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੬੪ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਰੇਤੂ ਜਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਯਕਦਮ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ

ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਪਨਾਹਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਜ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਾਪਸ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੀਲੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੋ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜੰਗਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੌੜ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਈ ਭਾਂਜ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ*।

ਸੋ ਕਦੀ ਬਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹੋ ਜਹੇ ਘੇਰੇ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਸਰਹਿੰਦ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਧਾੜਵੀ ਅਫਗਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਤ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਝਟਪਟ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਬਲੋਚ ਜਰਨੈਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ।

*ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ : ਜੰਗ ਨਾਮਾ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਭਾਰੀ ਕੌਮੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੇ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

“ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੁੱਤੇ (ਸਿੱਖ) ਵੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੰਗੋਠਤ ਫੌਜ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਜੱਸਾ (ਸਿੰਘ) ਕਲਾਲ (ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ) ਇਕ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਵਧਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਜੱਸਾ (ਸਿੰਘ) ਠੰਕਾ (ਰਾਮਗੜੀਆ) ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕੁੱਤੇ (ਸਿੱਖ) ਸਨ*।”

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਐਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੱਸੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਸੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਵਸ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਬਲ ਵਲ ਮੂੰਹ ਭੁਆਣ ਦੀ ਚਿੰਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਵਾਰਸ਼ਕ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉੱਥੇ ਖਾਲਸਈ ਸਿੱਕੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ। ਹੁਣ ਅੱਟਕ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ

*ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ : ਜੰਗ ਨਾਮਾ, ੪੮।

ਇਹ ਕੋਟਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ’ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸਗ’ (ਕੁੱਤਾ) ਅਤੇ ‘ਸਿੰਘਾਂ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸਗਾਂ’ (ਕੁੱਤੇ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਨਿਫ਼ਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਚਰਨ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ 'ਕਰ' ਉਗਰਾਹ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦ ਇਹ ਸਭ ਖਬਰਾਂ ਅਬਦਾਲੀ ਤਕ ਪੁਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰਨ ਲਈ ੧੭੬੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਖਰੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਫਗਾਨ ਜਰਨੈਲ, ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧਿੱਕਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਾਂਜ ਪੈ ਗਈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਆਪ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਕ ਘੋਰ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਰਾਏ ਕਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਟ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਨੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਇਹ ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਧਾਕ ਪੈ ਗਈ। ਕੱਜਾਕ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਕੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ,

ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਜਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੱਟ ਖਾ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਹੀਆਂ ਨੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਨਗਰ ਵਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੂਬ ਡਟ ਕੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਅੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਤ ਨਿਤ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧੇ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉੱਘੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ*।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨਭਵ ਕਰ ਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੋ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਾਨੀ-ਪਤ ਦਾ ਜੋਧਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਕੌਮ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਅਰੁੱਕ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਬਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਜੱਥਿਆਂ ਜਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ।

*ਸਾਰਦੇਸੀ : ਨੀਉ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਮਰਾਠਾਜ II, ਪੰਨਾ ੩੮੮।

ਦੂਜੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸਨ : ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ।

ਰਾਜ-ਭਾਗ

ਇਲਾਕਿਆਂ ਪੁਰ ਕਬਜ਼ਾ

(੧੭੬੭-੧੭੭੪)

ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਭਾਗ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਵਹਿੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮੁਗਲੀਆ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ*। ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੁਗਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗੇ ਬਲਵਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਦਸ ਸਾਲ ਤਕ ਉਹ ਕਦੀ ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ ਕਦੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ, ਜੋ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਅਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਨਾ ਜਮਾ ਸਕੇ।

ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਦੇ ਸਾਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਵਧੇਰੇ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ੧੭੫੮

*ਗੁਪਤਾ ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖਸ I, ਪੰਨਾ ੯੪।

†ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ, ਪੰਨਾ ੨੩੭

ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੭੬੨ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ* ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨਵਾ ਲਈ।

ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਜੈਨ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ੧੭੬੭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

*ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੌਢੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਜੱਬੇਦਾਰ ਤੋਂ, ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬਲਵਾਨ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ੧੭੬੨ ਤਕ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਘੋਰ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਅਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਕੁੱਪ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਇਸ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੁਹਤਾਸ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

[ਲੜੀਫ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੩੬-੩੭।

[ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੪੯-੫੦।

†ਰੋਜ਼ : ਗਲਾਸਰੀ ਐਂਡ ਕਾਸਟਸ ਐਂਡ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਐੱਨ. ਡਬਲਯੂ. ਐੱਫ. ਪੀ. I, ਪੰਨਾ ੭੦੩।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਦੀਨਾ ਨਗਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਕੰਢੀ, ਕਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁਮਿਣ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ* । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੱਥਿਆ ਲਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸ ਲਖ ਰੁਪਏ ਤਕ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਆਮਦਨੀ ਨੇ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੂਣਾ ਚੌਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਝਟ ਪਿੱਛੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਲ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਨੀਵਾਲ, ਉੜਮੁੜ ਟਾਂਡਾ, ਸਰਹੀਂ, ਮੰਗੋਵਾਲ, ਮਿਆਣੀ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਰੋਹਿਲ ਤੇ ਸ਼ਰੀਫ ਜੰਗ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ । ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਥੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੱਤੀ

*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਆਤਕੀ ਕਰਕੇ ਸੌਂਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ।

[ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ ੧੮ ।

†ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੦ ।

ਲਤੀਫ਼ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੩੦੭-੦੮ ।

ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪਟਿਆਲਾ, ੬੮ ।

ਨਾਰੰਗ : ਟ੍ਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ ਔਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ ੨੬੭ ।

ਸੀ। ਸੋ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਈ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਸ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ*।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਸਰਦਾਰ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖਾਰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਚੋਧਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰ ਵੀ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ ਸੀ†। ਪਰੰਤੂ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇਵਾਲੀਏ ਨਾਲ, ਜੋ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ‡। ਸੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਹੁਣ ਉੱਤਰ ਵਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਲ ਵਧਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭।

‡ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ. ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੦।

†ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭।

‡ਜਾਲੰਧਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ ੩੨।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ* ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੌਚ, ਜੋ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਟ ਕਾਂਗੜੇ ਪੁਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਉਸ ਦੀ ਬਲਵਾਨ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨ ਲਈ। ੧੭੭੬ ਈਸਵੀ ਤਕ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਇਹ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ।

*ਕਾਂਗੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਦਿਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਹੈ। ੧੫੫੬ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਫਤਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਫਤਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਤਕ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।

[ਹਚਿਨਸਨ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿੱਲ ਸਟੇਟਸ I, ਪੰਨਾ ੯੮-੧੯੮।

†ਕਨਿੰਘਮ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ ੧੧੫।

ਲਤੀਫ਼ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੩੦੮।

ਹਚਿਨਸਨ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿੱਲ ਸਟੇਟਸ I, ਪੰਨਾ ੧੭੭।

ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੁਹਬ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਣਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ; ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ*।

ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂਰਪੁਰ† ਦੀ ਹੱਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਪਰਤੀਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਾਂਗ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਚੰਬਾ‡ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ

*ਜਨਰਲ ਔਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅਪਰੈਲ ੧੯੩੯, ਪੰਨਾ ੩੯।

†ਨੂਰਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂਰਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਕੰਢੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ੧੦੦੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਹਾਂਤ ਮਲ ਨੇ ਰਖੀ।

‡ਚੰਬਾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ੫੫੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗਪਗ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪਰ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ।

[ਹੋਟਰ : ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ II, ਪੰਨਾ ੩੭੧-੭੨]

ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਨਬਾਲਗ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਛੱਟ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਸਵਾਂ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਅਨਾਰਪੁਰ, ਹਰੀਪੁਰ, ਦਾਤਾਰਪੁਰ ਤੇ ਜੇਠੇਵਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ*। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਮੋੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ। ਪਰਬੰਧਕੀ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭
ਇਹ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹੁਣ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਨ।

†ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਸਫ਼ਾ ੧੦।
ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭।

ਤੋਂ ਛੁਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਸੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ* ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸ ਦੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਐਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਪਰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੋ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾੜਾਂ ਨਗਰ ਵਿਚ

*ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਬਟਾਲਾ, ਬਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ੧੫੮੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਮਹਾਨਤਾ ਨੇ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ : ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, I, ਪੰਨਾ ੭੫੦।

ਡੇਵੀਚ ਰਾਸ : ਲੋਡ ਆਫ ਦਿ ਫਾਈਵ ਰਿਵਰਜ਼, ਪੰਨਾ ੨੦੩।

ਤਲਵਾੜਾ ਪਿੰਡ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਥਾਂ ਸੀ। ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਥੱਲੇ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ*।

ਭੂਗੋਲਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਪਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਪਰਬੰਧ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇੱਸੇ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਾਰਸਕ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਝਾਵ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਨੀਤੀ ਅਤਯੰਤ ਸਫਲ ਸਿਧ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਚੰਬੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਨਬਾਲਗ਼ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਅਮਲੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਦਿਓ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਰਣਜੀਤ ਦਿਓ ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਬਲੂ ਨਾਉਂ ਦੇ ਇਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਨੀਅਤ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜੂ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚਲ ਸਕੇ। ਜਦ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬਾਲਗ਼ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਬਲੂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਦਿਓ ਨੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸਲੂਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਤੇ

*ਸੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਸਫ਼ਾ ੯੮।

ਡਾਰੇਸਟਰ : ਟਰੈਵਲਜ਼, ਸਫ਼ਾ ੨੨੯।

†ਹੋਟਰ : ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਆ, III, ਸਫ਼ਾ ੪੧੪.

ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਲ ਪਾਸੋਂ ਚੰਬੇ ਪੁਰ ਹੱਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਲਈ ਕਲਾਨੌਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਦਿਓਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਚੰਬੇ ਦੀ ਸਾਗੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਉਸ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ*।

ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਇੰਨੇ ਬਲਵਾਨ ਸਨ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਠਾਹੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਸੇ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਠਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਕਬਜ਼ਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਣ-ਮਰਤਬੇ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾਇਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

*ਹਚਿਨਸਨ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਹਿਲ ਸਟੇਟਸ, I, ਪੰਨਾ ੩੧੫-੧੬।

ਡੇਵਿਸ ਰਾਸ : ਲੈਂਡ ਔਫ਼ ਦੀ ਫ਼ਾਈਵ ਰਿਵਰਜ, ਪੰਨਾ ੩੦੬-੦੭

ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ

ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜਤਨ

(੧੭੭੪-੧੭੭੬)

ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੇਜ-ਪਰਤਾਪ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਫੱਟ ਪੈ ਜਾਏ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਆ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਣੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਸੂਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਅਣਬਣ ਹੋਈ ਕਿ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਧ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਧਨਵਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝ ਕੇ ਕਈ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਇਥੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾਲਦਾਰ ਹਿੰਦੂ, ਹਿਰਦੇ

ਰਾਮ* ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਪਤ
 ਖਜ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ
 ਕੁਝ ਵੀ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ
 ਉੱਤੇ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਨੇ ਡਰਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਹੀਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ
 ਦੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਨੀ ਮਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ
 ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਅਡੋਲ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ
 ਮਾਲ ਹੀ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤ ਧਾਰ ਲਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ
 ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਅਤ ਦੱਸੀ।
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ।
 ਉਸ ਨੇ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਦੀ ਹੱਖਬਾਨੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਨਿਕਲੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਮਾਲੀ
 ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।
 ਉਸ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਾੜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮਾਲ ਲਿਜਾਣ ਦਾ

*ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ, ਦਿਲਾ ਰਾਮ ਦਾ ਪਤਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 ਦਿਲਾ ਰਾਮ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨੂਰ ਜਹਾਨ
 ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਨੂਰ ਜਹਾਨ ਨੇ ਮਰਨ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦਿਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ
 ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਭ ਘਰਾਣਿਆਂ
 ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਲਦਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

[ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਸਮਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੮੩।

[ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੮।

‡ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਬਹੁ ਸਮਝਾਇਆ।

ਆਵਣ ਜਾਣ ਹੈ ਇਹ ਮਾਇਆ।

[ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫ਼ਾ ੩੮੧।

ਭੇਦ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੇ*। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਖਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੁਕੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਜਦ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੂਹ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੱਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਾਲਾ ਝਗੜਾ ਇੰਨਾ ਵਧਿਆ ਕਿ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਤੇ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪੈਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਚੜਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਗੜੇ ਦੀ ਜੜ ਅਰਥਾਤ ਮਾਲ ਵਾਲੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਰੁਕ ਗਈ।

ਕਸੂਰ ਦੀ ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਭੇਦ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਸਾਂਝੇ ਜਿੱਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਇਹ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕੋਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ

*ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੇਦ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਨਾ ਸੋਨਾ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਲਭ ਹੀ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਵਿਅਰਥ ਗਈ।

[ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ, ਸਫ਼ਾ ੧੮੩।
ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਬਟਾਲਾ, ਕਾਦੀਆਂ, ਘੁਮਣ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਸਨ।

[ਜਿਹੜਾ ਲਾਲ : ਉਮਦੁਤ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ I, ਦਫ਼ਤਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੮।

ਪਰਮਾਨੰਦ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ ੩੧।

ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੋ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ ੧੩੪।

ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜਾ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।' ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਇਹ ਸਭ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।' ਇਸ ਉੱਤੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨਣੀ ਪਈ*।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੜਾਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਨੇ ਪਹਾੜੀਏ ਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਣਥਣ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ

*ਸੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭.

ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ*। ੧੭੭੪ ਈਸਵੀ ਤਕ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਫੀ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਕੋਟ ਕਾਂਗੜੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਅਣਬਣ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਖ ਵਖ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਕੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਭੋਗੀ ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ†। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਸਾਕ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਦੇ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੋਗੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭.

†ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਪ੍ਰੋਵਿਨਸ਼ਨ ਲੀਰੀਡ (੧੯੦੮),
ਪੰਨਾ ੩੫੭.

ਜਨਰਲ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ,
IV, ਅਪਰੈਲ ੧੯੩੫, ਪੰਨਾ ੪੩।

‡ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੰਦ, ਸਫਾ ੩੮੪.

ਸਭ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਠਾਨਕੋਟ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਏ। ਜਦ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਅੱਗ-ਭਬੂਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੰਨੂਈਆਂ ਨੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਮਰਵਾਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਚੋਖੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ*। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਜੇਬਤਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੰਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦਿਓ ਅਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੌਠਾ ਵੀ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਸਨ।

ਇਧਰ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਖਲੋਤੇ।

ਜਦ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪਠਾਨਕੋਟ

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਪੰਨਾ ੯੭.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੫-੬.

ਵਾਪਸ ਮੰਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਜਦ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਕੁਝ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਾਂ ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਤਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਭੰਗੀ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ, ਚਣਜੀਤ ਦਿਓ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਨ ਤੇ ਕੰਨੂਈਏ, ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਤੁਲਵੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਉਸ ਦਾ ਘੋੜਾ ਤਵੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਚਾ ਲਿਆ*।

ਭੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬੜੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਹਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰੁਹਬਦਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਉਸ ਦੇ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਰ-ਬਲੰਦੀ ਲਈ ਮੱਢੇ ਨਾਲ ਮੱਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 'ਦੱਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ

*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੰਦ, ਸਫ਼ਾ ੩੮੪-੮੭.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਭੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਉੱਕਿਆ ਸੀ।

[ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੫-੬]

†ਬਰਾਉਨ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਓਰਿਜਨ ਔਫ਼ ਪ੍ਰਾਗ੍ਰੇਸ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ। (ਥਾਕੀ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ ਵੇਖੋ)

ਜਹਾਨ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ*। ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ†, ਪਰੰਤੂ ਭੰਗੀਆਂ ਤੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਇਸ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪਣੇ ਘਟ ਰਹੇ ਮਾਣ ਤੇ ਤੇਜ-ਪਰਭਾਪ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਰਾਇ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ ਕਿ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਕਪੂਰਥਲੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ‡।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕੇ। ੧੭੭੫ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ

(ਪਿਛਲੇ ਫੁਟਨੋਟ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਵਿਲੀਅਮਜ਼ : ਸਿਖਸ ਇਨ ਦੀ ਅਪਰ ਦੁਆਬ, ਪੰਨਾ ੧੧.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤੱਖਾ ਸਿੰਘ' ਅਤੇ 'ਤੱਖਾ ਸਿੰਘ ਬੜਈ' ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ, ਸਫਾ ੧੩੮.

†ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗੀਕਾਰਡਜ਼ ਔਫ ਮਹਾਨਾ ਹਿਸਟਰੀ, ਸਫਾ ੫.

‡ਰਾਮ ਜਸ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ਪੰਨਾ ੨੫੪-੨੫੫.

ਵਰਕਾਰ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜ਼ਹੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਮੁਠਭੇੜ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਇਹ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਇੰਨੀ ਵਧੀ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਖੇਡਦਾ ਨੰਗਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ ਭਰਾ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕਰ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਬੜਾ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਲੂਕ ਦੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਲਾਅਤ ਦੇ ਕੇ ਬੜੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਕੀਤਾ।

ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨਿੱਘਾ ਸਲੂਕ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

*ਗੁਪਤਾ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, III, ਪੰਨਾ ੩੭.

†ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਸਫ਼ਾ ੪੭,

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ, ਸਫ਼ਾ ੩੬੧-੬੨,

ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਪਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਵੀ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਘੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੰਗੀਆਂ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਅਰਥਾਤ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨਾਲ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਇਹ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਵਧੀ ਕਿ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ*। ਇੰਨੀ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਵਾਂ ਤੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

*ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖਸ, III, ਪੰਨਾ 37.

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਵੁੱਨਤੀ

(੧੭੭੬ ਈਸਵੀ)

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਲਈ ਭਾਰੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪਰਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਕੰਨੂਈਆਂ ਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਸਭ ਨੂੰ ਵਖਰੀ ਵਖਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੇ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਤਕੜਾ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਖੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਹੱਥ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦਾ ਸੀ। ੧੭੭੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਵੇਰਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਰਸਿਧ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁਆਂ ਪਰਸਿਧ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਆਗੂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਸਨ। ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਬਟਾਲਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਲਈ ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਜਿੰਨੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਟਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਦਿਨ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਫਲ-ਫਰੋਬ ਤੋਂ

ਕੰਮ ਲੈਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ। ਅੰਤ ਉਹ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਕਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਤੇ ਮਨਸਾ ਧਾਰੀ ਕਾਨੋਗੋ ਆਦਿ ਕਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹਮਲਾਆਵਰ ਫੌਜਾਂ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਸਿਧ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ*।

ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਲਾਨੌਰ ਸੀ†। ਇਸ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵੀ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ‡।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉੱਘੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ

*ਸੋਹਣ ਲਾਲ : ਉਮਦਤ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ, I, ਦਫਤਰ ੧, ਪੰਨਾ ੨੦
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ, ਪੰਨਾ ੩੮੪.

†ਇਹ ਉਹੀ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪਰਸਿਧ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ।

‡ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ, ਸਫ਼ਾ ੨੭੦.

ਜੰਮ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਟਾਂਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਕੰਨੂਈਆਂ, ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਫਤਹ ਕਰ ਲਏ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣ। ਸੋ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਗਠਜੋੜ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ

(੧੭੭੬-੧੭੮੩)

੧੭੭੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰੀਵਰਤਣ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਕ ਤਕਤਾ ਘੋਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮਾਲਵੇ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਲਖ ਪੂਰ* ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਕਰਨ ਦਾ

*ਇਹ ਪਿੰਡ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਜਿੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਦੌਰ ਸੀ*।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਗ ਪਗ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ* ਫੌਜੀ ਜੁਆਨ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜਾ

*ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੯੮.

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ, ਸਫ਼ਾ ੩੮੪.

ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ ਦੇ ਲੇਖਕ ਰਾਮ ਸੂਖ ਰਾਓ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਲਪ ਪੁਰ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਰਵਰੀ ੧੭੮੩ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਵਾ ਵਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਲ (ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ) ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਧਾਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਟਪਲਾ ਲੱਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

(ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਰੀਕਾਰਡਜ਼ ਐਂਡ ਮਰਾਠਾ ਹਿਸਟਰੀ, ੧੧੯)

ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮੌਢੀ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਜਿੱਤੋਂ ਹੋਏ ਸਭ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੱਠਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਫ਼ਲ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਜਦ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਪੁਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

*ਮੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ; ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੯੮.

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਤਜਰਬੇ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਫੌਜੀ ਬੱਲ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਜੁੱਧ ਛੇੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਿਪੁੰਨ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋ ਪਟਿਆਲਾ-ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਸੀ ਤੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਗੀਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਨੰਕਰੀ ਕਰਨੀ ਮੁਨਾਸਬ ਨਾ ਸਮਝੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਲਈ ਹੋਰ ਪਰੇ ਹਰਿਆਣੇ ਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਸੀ ਤੇ ਹਿਸਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮਦਦ ਵੀ ਦਿੱਤੀ*।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹਾਲੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਟੋਦੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ-ਨਰੇਸ਼ ਇਕੱਲਾ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੱਦ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਝਟ ਪਟ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਹਮਲਾ-ਆਵਰਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਤਾ†।

*ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੯੮;

ਤਜਕਰਾ-ਇ-ਖ਼ਾਨਦਾਨ-ਇ-ਰਾਜਾ ਹਾਏ ਫ਼ੂਲਕੀਆਂ, ਪੜ੍ਹ;

†ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਐਨਲਜ਼ ਐਂਡ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰਜ਼, ਸਫ਼ਾ ੮,

ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬੱਲ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਬਾ* ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ੧੭੭੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਂਹਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

*ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਬਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਲੰਗਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੱਥੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨਗਰ ਸਿਆਲਬਾ, ਰੋਪੜ, ਖੇਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕੁਰਾਲੀ ਸਨ।

†ਤਜਕਰਾ-ਇ-ਖ਼ਾਨਦਾਨ-ਇ-ਰਾਜਾ ਹਾਏ ਫੂਲਕੀਆਂ, ਸਫ਼ਾ ੪੩-੪੪.

ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹੱਸਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਹੋ ਕੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤਜਕਰਾ-ਇ-ਖ਼ਾਨਦਾਨ-ਇ-ਰਾਜਾ ਹਾਏ ਫੂਲਕੀਆਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੇ ਮਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖਰੜਾ ੧੮੨੩ ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੋ ਮੁਹੰਮਦ ਹੱਸਨ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ, ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਤਰਾ ਪਰਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਵਜ਼ੀਰ, ਮਾਜਦ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਫ਼ਰਗ਼ੰਦ ਬਖ਼ਤ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਪਟਿਆਲੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜੀ। ਜਦ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਾਂਡੀ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥਲੀਆ* ਆਦਿ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ਼ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਿਲਤ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਵਾਹੇ ਦਾਹੀ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਡੇਰਾ ਆ ਲਾਇਆ।

ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ

*ਕੈਂਥਲ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਸਰਲੂਜ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ।

[ਰਾਜਾਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੪੭-੪੮,

†ਬਖ਼ਤ ਮਲ : ਖਾਲਸਾ ਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ ੫੫.

ਨੂੰ ਸੋਂਪੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਜਰਨੈਲੀ ਤੇ ਫੇਜੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ* । ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਮਾਜਦ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨੇ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਵਲ ਨੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਹੱਥ ਰੰਗੇ ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ । ਹੁਣ ਉਹ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨਵਾਬਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰ ਉਗਰਾਉਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵੀ ਇਸ ਵਹੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਨਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲੁੱਟ ਲਏ । ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਭ ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਪਾਸ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਤੇ ਸੁਘੜ ਜਰਨੈਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਫੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ [] । ਸਾਫੀ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ।

*ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, II, ਪੰਨਾ ੯੪-੯੬.

†ਖ਼ੇਰ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, II, ਸਫ਼ਾ ੬੦-੬੨.

ਮੁੰਨਾ ਲਾਲ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ, ਸਫ਼ਾ ੧੯-੨੦.

ਬਖ਼ਤ ਮਲ : ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ ੫੪-੫੫.

ਫ਼ਰੋਕਲਿਨ : ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ, ਪੰਨਾ ੯੧.

‡ਫ਼ਰੋਕਲਿਨ : ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ, ਸਫ਼ਾ ੯੧.

[] ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, II, ਸਫ਼ਾ ੯੪.

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਲਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਨਵਰੀ ੧੭੮੦ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਇਸ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨਾਲ ਵਖਰੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ੧੬ ਫਰਵਰੀ ੧੭੮੦ ਨੂੰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ* ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ “ਉਹ ਦੋਵੇਂ (ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ) ਆਪ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬੇਗ ਹਮਦਮੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਵਰਤਮਾਨ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਪੁਰ ਤੇ ਮੀਰਾਂ ਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਮੋਰਠ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਕਰ ਵਜੋਂ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ

*ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵਿੱਲੀ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤੇ ਸਨ।

†ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, II, ੯੭.

ਕੀਤਾ*। ਇੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਚੰਦੌਸੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਬਲਵਾਨ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਝ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਰੁਹੇਲ ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਪਏ ਆਦਿ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਂਬਲ, ਕਾਸ ਗੰਜ, ਕੱਸੀਆ ਗੰਜ, ਖੁਰਜਾ, ਸਿਕੰਦਰਾ ਤੇ ਦਾਰਾ ਨਗਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟ ਰਾਜੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਕਰ ਵਜੋਂ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਚ ੧੭੮੩ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ।

*ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ਸਫ਼ਾ ੯੯.

†ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ ੩੬੧.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ਸਫ਼ਾ ੩੦.

ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਸਫ਼ਾ ੬੧.

ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੯੮-੯੯.

‡ਇਸ ਇਕ ਲਖ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਵੇਖੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਸਫ਼ਾ ੪੪੨।

[]ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਸਫ਼ਾ ੧੪੧.

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕਈ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲਪੁਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ* ਸਿਲ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਭੇਟ-ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਸਾੜਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

੧੭੮੩ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਏ, ਪਰੰਤੂ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪੋ

*ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੯੮.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ੩੦.

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਐਂਠਲਜ਼ ਐਂਡ ਰਾਮਗੜੀਆ ਸਰਦਾਰਜ਼, ਸਫ਼ਾ ੬.

ਇਹ 6"×4"×9" ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿਲ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਮਗੜੀਆ ਖ਼ੰਡੇ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬੂੜੀਏ, ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇਵਾਲੀਏ, ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜੀ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਜੁੱਟ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਂ ਹਾਰ ਖਾਧੀ ਤੇ ਮਾਫੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਘੋੜੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਰਹੀ* ਤੇ ਉਹ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਪੁੱਜਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਦੂਤ, ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੋ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਗਨ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ।

*ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, II, ੧੫੩.

ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ

[੧੭੮੩-੮੪]

ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹਰਿਆਣੇ ਪਰਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ । ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ* ਨੇ ਜੰਮੂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕੋਲੋਂ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਖੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸਕੀਮ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧੰਨ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਟ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਾਸੋਂ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼-ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਨੇ ਮਜੀਠਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ

*ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ, ਚਲੇਰੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਹ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਅੰਸ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

[ਗ੍ਰਿਫ਼ਿਨ : ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ੧੫੨-੫੫,

[ਲਤੀਫ਼ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੩੪੪-੪੫,

[ਫਾਰੋਸਟਰ : ਟਰੇਵਲਜ਼, ੨੪੮-੨੪੯.

ਫੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ* । ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਹੇਠੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਵਸਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਵੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ੧੭੭੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰੇ । ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਵਕੀਲ ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ । ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਰਾਏ ਕੋਟਲੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤੇ ਸ਼ਕ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਆਹ

*ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, II, ਸਫ਼ਾ ੧੨.

ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ੧੫੬;

ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ੩੬੦-੬੧.

ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੇਚ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਸੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਜਾਪੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਕਦੇ ਕੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ*।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਨਿਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਨੀਯਤੀ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਸੋਧੀ-ਪੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤਿਪੱਖੀ ਸੋਧੀ-ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਦਸਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ†।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਫੌਜੀ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਜਾ-ਨਸੀਨ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨਾਲ ਖਾਨਦਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਮਦਦ

* ਮੁਸਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੯੯-੧੦੦.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਸਫ਼ਾ ੧੨.

† ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ ੩੬੧.

ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ ੧੨.

ਲਈ ਉਹਦੇ ਵਲ ਆਪਣੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ* ।

ਹੁਣ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਵਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਨੇ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ । ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਡੋਡੀਏ ਨੂੰ ਘੱਲਿਆ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੜਾਈ ਉਹਦੇ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਕਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾਏ ਅਤੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮਜੀਠੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਮਜੀਠੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਕੰਨੂਈਆਂ ਤੇ ਆਹਲੂ-

*ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਕਾਪੂਰਥਲਾ, ੩੧੨.

ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਰਾਜਾਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੪੭੩.

ਜਨਰਲ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ

IV, ਅੰਕ ੧, ਅਪਰੈਲ ੧੯੩੫, ਸਫ਼ਾ ੬੫.

†ਕੰਨੂਈਆ ਲਾਲ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ ਪੰਜਾਬ, ੯੫.

ਲਤੀਫ਼ : ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੩੧੨.

‡ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੧੦੦.

ਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ* । ਸੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਯੋਗ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਇਸ ਤਿਪੱਖੀ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ† ।

ਹੁਣ ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੱਥੀ ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਚੋਹਰੇ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਕਵਾਰਗੀ ਹੀ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ‡ । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਬਟਾਲੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੱਚਲ[] ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਧਰਮ ਦਾਸ ਕੁੱਲੀ() ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਸ ਸੂਰਬੀਰ ਜੋਧੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਈ ਦਿਨ ਜਾਰੀ ਰਹੀ । ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਤੀਰ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ‡‡ । ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਟੁੱਟ

*ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ੩੬੦-੬੧.

‡ਾਰੀਖ-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ੩੧੨.

†ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ੩੬੦-੩੬੧.

‡ਫਾਰੋਸਟਰ : ਟਰੇਵਲਰ, ੨੨੫.

[]ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਅੱਚਲ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ।

()ਸੋਹਣ ਲਾਲ : ਉਮਦਤ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ, I, ਦਫਤਰ ੧, ਪੰਨਾ ੨੦

‡‡ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ : ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ, ੨੫੩.

ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਮਚ ਗਈ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਲ ਨਸ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ* ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ਦੌੜਨਾ ਪਿਆ।

ਜੇਤੂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਝਟਪਟ ਕਲਾਨੌਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਨੰਗਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ, ਮੱਤੇਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾਦੂਵਾਲ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਜੰਮ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ, ਮੁਕੋਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਲਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਵੀ ਘੇਰਾ

*ਸਦਾ ਕੌਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸੀ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਥਾਪੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਰਸਿੱਧ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਨੀਤੀਵਾਨ ਤੇ ਸੁਘੜ ਸੁਆਣੀ ਸੀ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪੌੜੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

†ਪਰਮਾਨੰਦ : ਤਾਰੀਖ-ਇ ਪੰਜਾਬ, ੩੭੩.

ਪਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜੋ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾਸੀ ਨੇ ਇੰਨਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਇਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ*। ਇਧਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੁਨਿਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਯਤਨ ਕਰੇ।

ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹਾਰ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਕੜੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਜੋ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਤੀਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਿਅਰਥ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀਵਾਨ ਨੂੰਹ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਸਮਝੇ ਤੇ ਲਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਦਾ ਕੌਰ, ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ-ਨਿਪੁੰਨ ਚਾਲ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਇਧਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਪਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੀਂ ਆਪ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ

*ਲਤੀਫ਼ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੩੧੨.

ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝੋਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੇ ਹਾਜੀਪੁਰ ਤੇ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਤੇਰਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇੱਛਾਵਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੰਨੂਈਆਂ ਦਾ ਸਮਝੋਤਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਫਿਰ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਇਲਾਕੇ ਮੁੜ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ*। ਭਾਵੇਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

*ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਭ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਬਟਾਲੇ ਬਾਰੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਟਾਲਾ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਝੜਪਾਂ

[੧੭੮੪-੮੬]

ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰ ੧੭੮੩ ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰੁਹਬ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਟੱਕਰ ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਸਿਕਾਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਕਈ ਰਾਮਅੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਰੜੇ ਦੰਡ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਆਸਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਝੱਖੜ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ੧੭੮੭ ਈਸਵੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ*।

ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਨੇ ਵੀ ੧੭੮੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਬਟਾਲਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਸਿਰ-ਤੋੜ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਅਤੇ

*ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ੩੧੪-੧੫.

ਨੂਰਪੁਰ ਤੇ ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਧਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਟਾਲੇ ਉੱਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਟ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤੀਹ ਫੁਟ ਉੱਚੀ ਤੇ ਇੱਕੀ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਫਸੀਲ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕੀ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਬਟਾਲੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੇ ਕਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ੧੭੮੯* ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਨੂਈਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੀ, ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਮਾਣ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨੂਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ

*ਸੰਗਣ ਲਾਲ : ਉਮਦਤ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ, I, ਦਫਤਰ I, ਪੰਨਾ ੨੦,

ਲਤੀਫ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੩੧੨.

ਮੰਕਗਰੋਗਰ : ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ ੧੩੫.

ਉਸ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ* ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਟਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਜਤਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਨਗਰ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬਟਾਲੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਬਟਾਲੇ ਉੱਤੇ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਮਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਫੌਜੀ ਦਸਤਾ ਭੇਜ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ

ਮਿਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੂਰਚੱਕੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ੧੭੯੮ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ੧੮੦੩ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾ ਕੇ 'ਖਾਲਸਾ ਮਾਡਲ ਆਰਮੀ' ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਾਣ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਬਿਸਮਾਰਕ ਵਾਂਗ ਇਕ ਹੋਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ। [ਸਿਨਹਾ : ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕੰਹਲੀ : ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੧੦੧.

ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਐਲਨ ਐਂਡ ਕੋ,

੧੧੨

ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੋਰ ਦੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ*। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਦਾ ਕੋਰ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਤੇ ਵੀ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬਟਾਲੇ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ† ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਕੜੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ੧੭੮੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਖ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਰੁਹੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਗੱਠ ਜੋੜ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਵੱਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਹੇਲੇ ਆਗੂ ਪਾਸੋਂ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੁਹੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ:—

“ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਭ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ।

*ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ਸਫਾ ੩੧੬.

†ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ-ਇ ਸਿੱਖਾਂ, ੧੦੧.

ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਿਮਤੀ ਪਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਓਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਓ; ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ*।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਗਰ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੀ ਰੁਹੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਸਿੱਟਾ ਕਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਕੰਨ੍ਹਈਆਂ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਓਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਮਿਆਣੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੇਗੋਵਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਕੌੜ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰਤ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਤੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਪਾਸੋਂ ਕੁਮਕ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ੧੭੯੬ ਈਸਵ।

*ਗੁਪਤਾ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, II, ੨੫੨.

†ਖ਼ੁਸ਼ਵਰਤ ਰਾਏ : ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ, ੧੦੧.

‡ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ੩੨੬.

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਨ।

ਵਿਚ ਮਿਆਣੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ, ਕੰਨੂਈਆਂ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਿਲਤ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਅੰਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਤਿਪੱਖੀ ਜੁੱਟ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰਮਕ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੁਨਿਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਮਿਆਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਵਾ ਦੇਣ।

ਉੱਧਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰਾ-ਬਾਦੀਆ ਤੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਕੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਆਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਅਖਵਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਠਾਣ ਬਹੁਤ ਮੱਛਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਤਾੜਨਾ ਤੇ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਮੈਂ ਮਿਆਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਓਦੋਂ ਚੁੱਕਾਂਗੀ, ਜਦ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਵਾਂਗ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੂੰਹ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਰੰਡੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।”

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਇਹ ਗੱਲੋਂ ਭਰਿਆ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਖਿੰਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਅਖਵਾ

ਭੋਜਿਆ ਕਿ "ਇਹ ਹੰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਸਰਦਾਰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।
 ਤੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਹੁ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ*।"
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਥਿਆਸ ਦਰਿਆ
 ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਕਿ ਘੋਰਾ ਘੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ
 ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਮੁਸ਼ਕਲ
 ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਨਿਕਲੇ। ਫੌਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਵੇਲੇ
 ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਮਰ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਮਸਾਂ ਬਟਾਲੇ
 ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਾਮ
 ਨਗਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ
 ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਟਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਲਈ
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ
 ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ।

*ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ, ੩੨੭-੨੮.

ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ੧੫੯.

ਕਿੰਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਿਆਣੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਝਨਾ ਦੇ
 ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
 ਮਿਆਣੀਆਂ ਕਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟਪਲਾ ਲੱਗਾ ਹੈ।
 ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਥਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ।

[ਵੇਖੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ੧੧੯.

‡ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ : ਇਬਰਤਨਾਮਾ ੩੨੭-੨੮.

ਸੋਹਣ ਲਾਲ : ਉਮਦਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ I, ਪੰਨਾ ੨੦.
 ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ੩੨੬.

ਲੰਮੇ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਦਾ ਅੰਤ

[੧੭੯੬-੧੮੦੩]

ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਂਝੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸੁਘੜ ਤੇ ਹੰਢਿਆ-ਵੰਢਿਆ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਮੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੀ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਾਬਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਲਈ*।

੧੭੯੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਆ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਵੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਬਚਾਓ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਪਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਾਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਗਪਗ ਸਭ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ

*ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, III, ੭੭.

ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਸਰਦਾਰ ਇਉਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੇਲੀ ਹੇਲੀ ਸਭ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਏਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖ ਸਕਦਾ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਸਫਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ, ਲਾਰਡ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ :—

“ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਵਧੇਰੇ ਸਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਗੁਣ ਹਨ, ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਿਸਟਰ ਲਮਜ਼ਡਨ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਤਰ-ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਾਂ । ਪਰ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਲਖਨਊ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਹਾਂ । (ਇਥੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।) ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਉੱਘੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਥੋਥੀਆਂ ਵਿਓਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਧਾੜਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਇਸ ਅਸੂਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨਜਾਣ ਹਨ ਕਿ ‘ਜੰਗਲ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਜੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਲੁਕਿਆ ਹੋਵੇ ।’ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ) ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ

ਉਹ ਉਹਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਨੱਢੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਜੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦਾ ਅਸੂਲ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਲਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਓ ਘਾਸੀ ਸਿੰਘ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੇਨਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰੋ*।"

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਓਂਤ ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਟਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭਵਿਖਤ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਲਾਰਡ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਸੀ :—

"ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਪੱਤਰਕਾ, ਜੋ ੭ ਅਪਰੈਲ ੧੭੯੭ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ।

"ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ

*ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, III, ਪੰਨਾ ੮੪.

ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਰੀਕਾਰਡਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ

ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਆਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖ਼ਤਰੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰ ਦਿਉਗੇ। ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਝਿਆ, ਉਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ* ।"

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਇਸ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ੧੭੯੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਅੰਤਲੀ ਵਾਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਉਹਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਧਾੜਵੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਤੇ ਭੰਗੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁਕਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਮਤੇਏ ਭਰਾ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਡਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੀ।

* ਗੁਪਤਾ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, III, ਪੰਨਾ ੮੪.

ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਰੀਕਾਰਡਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ੭੫ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ੧੭੯੯ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਭ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਤਕੜਾ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਜੁੱਟ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮ ਨਿਜ਼ਾਮਦੀਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਮਿਲਤ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮੀਲ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਭਸੀਣ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪੋ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਇੰਨਾ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ ਕਿ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਰਕੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੁੱਟ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ*।

*ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਸੀਣ ਵਿਖੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿੱਤ ਗਿਆ। [ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ: ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ੨੮-੨੯

ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਮਿਆਣੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਿਆਣੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਵੈਰੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੋ ਮਿਆਣੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਕਟੋਚ ਦੀਆਂ ਸੰਮਿਲਤ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਮਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਫਗਵਾੜੇ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਗਵਾੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਸੋ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ੧੮੦੨ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬੁੰਡਾਲੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ

ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ* ।

੮੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ੧੮੦੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਣ ਦਾ ਡਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਅਰਥਾਤ ੧੮੧੬ ਤਕ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਕਦੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ।

•

*ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ੩੪੯.

ਆਚਰਣ

ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਲੰਮੇ ਕਦ ਤੇ ਤਕੜੇ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਛੋਲਾਦੀ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਤਾਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਊਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਤੇ ਸਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਨਭਵ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਧਾ, ਸਿਆਣਾ ਜਰਨੈਲ, ਸਯੋਗ ਪਰਬੰਧਕ ਤੇ ਚਤਰ ਨੀਤੀਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਪਾਰ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਿੱਖ ਜੋਧੇ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿੱਤ ਹੋਸਲਾ, ਪ੍ਰਬਲ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਪਾਰ ਦਲੇਰੀ, ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਉਹ ਫੌਜੀ ਸੁਭਾਵ, ਜੋ ਕਦੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੋ ੧੭੬੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਤਾਕਤ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

دگر جستہ ٹھو کہ بدش ہمعناں کہ شیراں بدیاں سگ تباب و توان

ਅਰਥਾਤ ਉਸ (ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ) ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਜੱਸਾ (ਸਿੰਘ) ਠੱਕਾ (ਤਰਖਾਣਾ) ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਫਲ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁਤੀ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਤੇ ਇਸ ਹੇਸਲੇ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਕੱਲਾ ਲੜਾਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਹਠ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਖਤ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਅਨਜਾਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਕਤੀਵਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਟੁੱਟ ਸਾਹਸ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸਾਹਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਛਡਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਕਬਿੱਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਰਚਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ :-

ਕਬਹੂੰ ਕਬਹੂੰ ਬਾਜ ਹਾਥ,
 ਬਾਜ ਤੇ ਨਗਾਰੇ ਸਾਥ,
 ਕਬਹੂੰ ਤੇ ਪਾਇੰ ਪਿਆਦੇ,
 ਬੋਝ ਸੀਸ ਸਹੀਏ ।

ਕਬਹੂੰ ਕਬਹੂੰ ਮੇਵੇ ਔ,
 ਮਠਾਈ ਕੀ ਨਾ ਰੁਚੀ ਹੋਤ,
 ਕਬਹੂੰ ਤੇ ਏਕ ਮੁਠੀ,
 'ਨਾਜ ਕੀ ਨਾ ਲਹੀਏ ।

ਕਬਹੂੰ ਨਿਜ ਦੁਆਰ ਪੂਰ,
 ਭਿਖਾਰੀਅਨ ਕੀ ਭੀਰ ਹੋਤ,
 ਕਬਹੂੰ ਤੇ ਪਰ-ਦੁਆਰ,
 ਆਪ ਜਾਇ ਬਹੀਏ ।

ਫੋੜੀਏ ਨਾ ਹਿੰਮਤ,
 ਵਿਸਾਰੀਏ ਨਾ ਹਰੀ ਨਾਮ,
 ਜਾਹੂੰ ਬਿਧ ਰਾਮ ਰਾਖੇ,
 ਤਾਹੂੰ ਬਿਧ ਰਹੀਏ ।

ਦਲੇਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
 ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਜਰਨੈਲ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਹ
 ਜੰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਹਿਮੂਦ ਵਾਂਗ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਆਪਣੇ
 ਇਲਾਕੇ ਮੁੜ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ੧੭੮੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ
 ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲੇ ਦੀ ਜੋ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ, ਉਹ ਇਕ
 ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ
 ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਇਸ ਵਿਓਂਤ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਨੂਈਏ ਸਰਦਾਰ
 ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਿਆ ਤੇ

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਸਕਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ-ਸਦੀ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਸਭ ਬਲਵਾਨ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਈਏ ਵੱਲੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਏ ਕੋਟ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਪਰਤੀਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਰਾਣੀਸਦਾ ਕੋਰ ਦੀ ਧੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੋਰ ਦਾ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸੋਫੀ ਸਦੀ ਠੀਕ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਲਵਾਨ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਪਠਾਣ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਮੁਹਰੇਲ ਸਿੱਖ ਜੇਰੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਫੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਪਰਬੰਧ

ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਗਵਾਨ (fore-runner) ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਨ ਲਗਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ।

ਇਕ ਸਾਊ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਏਵੇਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਦਾ ਆਦਰ-ਭਰਿਆ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨਾ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹਦੇ ਧਰਮ ਦਾ, ਸਗੋਂ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਅਣਬਣ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ੧੭੬੨ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕੌਮੀ ਭਲਾਈ, ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪਰਤਖ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆਂਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਲਈ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਫੱਟਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਖ਼ਿਲਾਅਤ' ਤੇ 'ਪਾਲਕੀ' ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਆਦਰ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ। ਜਦ ੧੭੮੪ ਵਿਚ ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ

ਕੰਨ੍ਹਈਆ ਸਰਦਾਰ ਉਹਦੇ ਰਹਿਮ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜੋ ਸਿੰਘ ਕੰਨ੍ਹਈਏ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਆਚਰਣ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਦਾਂਗ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਆਲਮਗੀਰ ਦੂਜੇ ਨੇ ੬੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ੧੬ ਸਾਲ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਬੇਗਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਲੜਕੀ ਦੇ ਚਾਚੇ ਸਮਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਚਰਣ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਾਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਫ਼ਰਯਾਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀਆਂ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਧੀਰ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਝਟ ਪਟ ਹਿਸਾਰ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੜਾ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰੋਸ਼ਨ-ਦਿਮਾਗ਼ ਸੁਧਾਰਕ ਵਾਂਗ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ

ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰੇ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹਰੇਕ ਔਕੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜੰਗੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਮਾਇਆ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਔਕੜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਡੋਲ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਜਦ ਉਹ ਡੋਲ ਕਢਣ ਵਾਸਤੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਬਰਤਨ ਲੱਭੇ। ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ*।

ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਠਹੇਰ੍ਹੇ ਦੀ ਅੰਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਘਟਨਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਦ ਕਿ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ

*ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ੧੧.

ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਚੀਫ਼ਸ ਐਂਡ ਫ਼ੈਮੇਲੀਜ਼ ਆਫ ਨੋਟ ਇੰਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, I,
ਸਫ਼ਾ ੪੨੯.

ਉਹ ਨਾ ਕਦੀ ਚੁਕ-ਚੁਕਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਦੀ ਖਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਖੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਰੱਜਵੀਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, “ਭਈ! ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਹਾਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਤਾਂ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਸਲੂਕ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਾਂ। ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ*।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਰਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸੂਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਕਾਂ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਵਾਂਗ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਵਾਲੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਇਆ।

*ਸੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ : ਭਾਗੀਖ-ਦਿ-ਸਿੱਖਾਂ, ੧੦੨.

†ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼. ਸਫਾ ੩੯੫.

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੇ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਕਿਰਤੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੁਛ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਸਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸਾਰਿਆ । 'ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ' ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ' ਦੀ ਫ਼ਖ਼ਰ-ਯੋਗ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਯੋਗ ਸਿੱਧ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ । ਉਤਸਾਹੀ ਗਭਰੂਆਂ ਲਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ ।

ਅੰਤਿਕਾ ੧

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ।
ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ
ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ । ਜਦੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ
ਜਾ ਕੇ ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਸਰਸਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਉੱਸੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ
ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ
ਪਰਬੰਧ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜੋਧ ਸਿੰਘ
ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ
ਵਿਚ ਬੜੀ ਥੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ, ਕੰਨੂਈਆਂ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਤ ਦੀਆਂ
ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਕਾਰਨ
ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ
ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ
ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ । ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ
ਦਾ ਸਯੋਗ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ
ਪਿਤਾ ਦੇ ਛੱਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ,
ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ
ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ
ਭੁੰਗਾ ਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬਲਵਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ

ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢਣ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨਾਲ ਵੀ ਦੋਸਤੀ ਪਾਲਈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੱਚੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਲਏ । ਇਸ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਕਿਲ੍ਹੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਕਾਂਗੜਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ* । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਆਖ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਇਸ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ । ਜਦ ਜਨਰਲ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਫ਼ੌਜਲ ਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ । ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਬ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗਾ ਸਮਝਾਂਗਾ, ਜੇ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਗੜੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਖ ਸਕਾਂ ।"

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਹੀ ਨਿਭ ਸਕੀ । ੧੮੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਏ ਤੇ

*ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ੩੫੯.

†ਪ੍ਰਿੰਸਪ : ਓਰਿਜਨ ਆਫ਼ ਦੋ ਸਿਖ ਪਾਵਰ ਇੰਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, II, ਪੰਨਾ ੪੧.

ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ* ।

ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਉਤਾਰ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਹੀ ਅਣ-ਬਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਨ : ਇਕ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੱਕਾ ਭਰਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਦੂਜਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੀਜਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ। ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੀਕ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬਥੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਝਗੜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ

*ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ੩੫੯.

†ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕੇ ਮਰਨੇ ਬਾਦ।

‡ਇਹ ਭੀ ਮਿਸਲ ਭਈ ਬਰਬਾਦ। [ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ

‡ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ : ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ੩੫੯.

ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ* ।

ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਉੱਘਾ ਨਾਂ ਖੱਟਿਆ । ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ੧੮੩੪ ਵਿਚ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ । ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ । ਉਹ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਕਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਵਾਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਾਸੋਂ 'ਕਰ' ਉਗਰਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਰਬਰਾਹ ਵੀ ਰਿਹਾ । ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ੧੮੭੯ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ।

ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਘੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੱਜਣ ਸ: ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਾਗੀਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਜਣ, ਸ: ਵਾਸਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਮਿਲਟਰੀ ਅਕਾਊਂਟਸ ਆਫ਼ਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

*ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜ ਖ਼ਾਣਸਾ ੧੪-੧੫

ਅੰਤਿਕਾ ੩

ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ

ਫਾਰਸੀ

੧. ਤਾਮਾਸ ਨਾਮਾ, ਮਸਕੀਨ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) — (ਉਲਥਾ ਵੱਲੋਂ ਸਰੋ ਜੇ. ਐੱਨ. ਸਰਕਾਰ, ਆਰਕਿਆਈਵਜ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ) । ਮਸਕੀਨ ੧੭੪੮ ਤੋਂ ੧੭੫੮ ਈਸਵੀ ਤਕ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।
੨. ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ਫਕੀਰ ਖ਼ੈਰ-ਉਦ-ਦੀਨ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) — (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾ, ਸਰ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਪੂਰ ਮਾਜ਼ਦ-ਉਦ-ਦੌਲੇ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਬੜੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਹੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੀਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ।
੩. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ, ਮੁੰਨਾ ਲਾਲ — (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) (ਉਲਥਾ ਸਰ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) । ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ

ਤਰੀਕਵਾਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਪੂਰ ਮਾਜਦ-ਉਦ-ਦੌਲੇ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੪. ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ, (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) — (ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਅਲੀ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਢ ਤੋਂ ੧੮੪੯ ਈਸਵੀ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੫. ਅਹਿਵਾਲ-ਇ-ਆਦੀਨਾ ਬੇਗ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਲਥਾ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੋਢੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਖਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

੬. ਖਾਲਸਾ ਨਾਮਾ, ਬਖਤ ਮੱਲ — (ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

੭. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ — ੧੮੧੨, (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਏਜੰਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਨੇ ੧੮੧੧ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸ਼ਾਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ

ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

੮. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ — (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) । ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਨੂਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

੯. ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ — (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਲੁਧਿਆਨਵੀ ਲੁਧਿਆਨੇ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਰਨਲ ਅਖਤਰ ਲੌਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅਤੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

੧੦. ਜੰਗ ਨਾਮਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ—੧੭੬੪, (ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ) । ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਹਮਲੇ ਸਬੰਧੀ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਯੁਧ-ਕਲਾ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸ ਸਭ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ ।

੧੧. ਤਜ਼ਕਰਾ-ਇ-ਖ਼ਾਨਦਾਨ-ਇ-ਰਾਜਾਹਾਏ ਫੂਲਕੀਆਂ—੧੮੨੩, (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) । ਇਹ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖਰੜਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

੧੨. ਉਮਦਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ, ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਸੂਰੀ—(ਆਰੀਆ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ) । ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਉਰਦੂ

੧. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪਟਿਆਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਹੱਸਨ — ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ, ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਰੀਕਾਰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਗ਼ਲਤ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਪੂਰ ਬਹੁਤ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

੨. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਕਪੂਰਥਲਾ, ਦੀਵਾਨ ਰਾਮਜੱਸ — (੧੮੭੭) । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੋਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਕ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਬਕ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

੩. ਤਜ਼ਕਰਾ-ਇ-ਰਊਸਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਸੱਯਦ ਨਵਾਜ਼ ਅਲੀ — ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, ਚੀਫ਼ਜ਼ ਐਂਡ ਫ਼ੈਮਲੀਜ਼ ਆਫ਼ ਨੋਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਭ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਅਜ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਬੰਸਾਵਲੀ-ਨਾਮਾ ਠੀਕ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੧੪੦

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ :—

੪. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਮਖਜ਼ਨ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ।

੫. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਕਨੂਈਆ ਲਾਲ ।

੬. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਪਰਮਾ ਨੰਦ ।

੭. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ।

੮. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਰਾਜਗਾਨ-ਇ-ਜ਼ਿਲਾ ਕਾਂਗੜਾ, ਦੀਵਾਨ ਸਰਬ ਦਿਆਲ ।

੯. ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ।

੧੦. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ।

ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ)

੧. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਨੋਦ, ਰਾਮਸੁਖ ਰਾਉ — (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) । ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ । ਇਹ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਸਮੇਂ (੧੮੦੧—੧੮੩੭) ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

੨. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ — (ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ੧੮੩੦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਿਹਾ

ਸੀ, ਤਾਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪਤਾਨ ਮਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਪਾਸੋਂ
 ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਿਆ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ
 ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ
 ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ
 ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਹਾਲ
 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ
 ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੩. ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ—
 (ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਭਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ) ੧੯੧੫। ਇਹ
 ਪੁਸਤਕ ਲੈਂਡ ਏਲੀਨੋਸਨ ਐਕਟ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ
 ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧ
 ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ (ਤਰਖਾਣ) ਬਹੁਤ
 ਪ੍ਰਚੀਨ ਫ਼ਿਰਕਾ ਹਨ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਲ ਕੇਵਲ ਰਵਾਇਤ
 ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

੪. ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀ — ਇਸ
 ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ
 'ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

੫. ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਕਿਕੂ ਬਣੇ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ—(ਫੁਲਵਾੜੀ
 ਅੰਕ ੪, ਨੰ: ੬)। ਇਹ ਲੇਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ
 ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਏ ਦੀ ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਆਧਾਰ
 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

੬. ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ; ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ
 ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀ — (੧੯੫੧)। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ

ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਰਾਮਗੜੀਏ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :—

੭. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ।
੮. ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ।
੯. ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੌੜਾ ਮਲ ਬਹਾਦਰ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ।
੧੦. ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ।
੧੧. ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਉਸਰਦੀਏ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ।
੧੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ।

ਹਿੰਦੀ

੧. ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਵੀਰ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

੧. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਉਰਿਜਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਗਰੈਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ (ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ ਟਰੈਕਟਸ), ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ — ਸਤੰਬਰ ੧੭੮੭ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ੧੭੮੮ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਕ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੨. ਏ ਜਰਨੀ ਫਰਮ ਬੰਗਾਲ ਟੂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜਾਰਜ ਫਾਰੈਸਟਰ— (੧੭੯੮ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਛਪੀ)। ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਇਕ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਲਿਖਾਰੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਲਵਾਰੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਿਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

੩. ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਰੀਕਾਰਡਜ਼ ਆਫ ਮਰਾਠਾ ਹਿਸਟਰੀ — (ਸਰ ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਲਥਾ ਅਤੇ ਆਰਕਿਆਈਵਜ਼ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਬੰਬਈ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ੧੯੫੩)। ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਮਰਹੱਟੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਲੰਧਰ ਵੁਆਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਜੰਗ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੪. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਰੇਨ ਆਫ਼ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ, ਡਬਲਯੂ ਫ਼ਰੈਂਕਲਿਨ — ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਾਜਦ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਉੱਪਰ ਹੱਲੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਬਕ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੫. ਐਨਲਜ਼ ਆਫ਼ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰਜ਼, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ — (੧੯੦੨)। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ

ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਝ ਘਰੇਲੀ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਨ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਵੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ :

੧. ਕਲੰਡਰ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਕਾਰੋਸਪਾਂਡੈਨਸ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਿ-ਆਈਵਜ਼ ਵਲੋਂ ਉਲੱਥਾ।
੨. ਏ ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ਼ ਕਾਸਟਸ ਐਂਡ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਇੰਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਐਨ. ਡਬਲਯੂ. ਐਫ. ਪੀ. ਐੱਚ. ਏ. ਰੋਜ਼ (ਤਿੰਨ ਭਾਗ)।
੩. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼।
੪. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ। ੫. ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ।
੬. ਜਾਲੰਧਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ। ੭. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ।
੮. ਇੰਮੀਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ) ਪੰਜਾਬ (੨ ਭਾਗ)।
੯. ਦੀ ਲੈਂਡ ਆਫ਼ ਫਾਈਵ ਰਿਵਰਜ਼, ਡੇਵਿਡ ਰਾਸ।
੧੦. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਈਜ਼, ਪ੍ਰਾਗਰੈਸ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਜੈਂਟ ਕੰਡੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦੀ ਸੈਕਟ ਐਂਡ ਨੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ- (੧੮੪੬) ਐਲਨ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ।
੧੧. ਸਿਖਸ ਇੰਨ ਦੀ ਅਪਰ ਦੁਆਬ, ਵਿਲੀਅਮਜ਼।
੧੨. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਕਨਿੰਘਮ।
੧੩. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਹਿਲ ਸਟੇਟਸ, ਹਚਿਨਸਨ। (੨ ਭਾਗ)
੧੪. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ ਮੈਕਗਰੈਗਰ।
੧੫. ਉਰਿਜਨ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਪਾਵਰ ਇੰਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਲਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਐੱਚ. ਟੀ. ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ।

੧੬. ਰਾਜਾਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ।
੧੭. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ।
੧੮. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਹੈਨਰੀ ਕੋਰਟ ।
੧੯. ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਪੋਨ ।
੨੦. ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਹੰਟਰ—
(ਭਾਗ ੭ ਤੋਂ ੧੦) ੧੯੧੯ ।
੨੧. ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ
ਸੋਸਾਇਟੀ—ਅੰਕ ੪, ਭਾਗ ੧, ਅਪਰੈਲ ੧੯੩੫ ।
੨੨. ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ
ਸੋਸਾਇਟੀ—ਅੰਕ ੩, ਭਾਗ ੧, ਅਪਰੈਲ ੧੯੩੪ ।
੨੩. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਗੁਪਤਾ—(੩ ਭਾਗ) ।
੨੪. ਟਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਨਾਰੰਗ ।
੨੫. ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਖਜ਼ਾਨ
ਸਿੰਘ—(੨ ਭਾਗ) ।
੨੬. ਫਾਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਐਂਪਾਇਰ, ਸਰਕਾਰ ।
੨੭. ਰਾਈਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਪਾਵਰ, ਸਿਨਹਾ ।
੨੮. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿਨਹਾ । ੨੯. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੈਨਰਜੀ ।
੩੦. ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ।
੩੧. ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ।
੩੨. ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਅਣ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ) ।
੩੩. ਉਰਿਜਨ ਐਂਡ ਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦੀ ਰਾਮਗੜੀਆਜ਼,
ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੂ ।
੩੪. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਲਾਇਲ ਐਂਡ ਵੇਲੀਐਂਟ ਸਿਖ,
ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ.)— ਸਪੈਕਸਪੈਨ, ਅੰਕ ੩,
ਨੰ: ੨੮, ਮਿਤੀ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ੧੯੫੩ ।

ਇੰਡੈਕਸ

ਅ

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ, ੩੨, ੩੯, ੪੦, ੪੧, ੪੨, ੪੩, ੪੪, ੪੬, ੫੨, ੫੭, ੫੮, ੬੮, ੭੦,
ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ੩੪.
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੩੫, ੫੩, ੫੫, ੫੭, ੫੮, ੬੦, ੬੨, ੬੩, ੬੫, ੬੬, ੬੮, ੭੦, ੧੧੫, ੧੧੭, ੧੨੧, ੧੨੮, ੧੩੨.
ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ੩੭, ੪੭, ੫੧, ੫੪, ੫੯, ੬੨, ੬੩, ੬੪, ੬੬, ੬੭, ੬੮, ੬੯, ੭੨, ੭੫, ੧੨੪, ੧੨੮.
ਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ, ੫੬, ੬੩.
ਅਜੀਜ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਮੀਰ, ੫੮, ੫੯.
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ੬੩.
ਅਫਗਾਨ, ੬੪, ੧੧੭, ੧੧੮.
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਲ ਜਰਨੈਲ, ੭੭.
ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ, ੯੩, ੯੪, ੯੫, ੯੬, ੯੭, ੯੮.

ੲ

ਈਚੋ ਗਿਲ, ੨੫, ੪੦.

ਸ

ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ੨੬.
ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਥੇ, ੩੫.
ਸਦੀਕ ਬੇਗ, ੫੨.
ਸਰਹਿੰਦ, ੬੦, ੬੪, ੬੯.
ਸਤਲੁਜ, ੬੫, ੯੧, ੯੨, ੧੦੫.

੧੪੭

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ, ੮੧, ੮੨, ੧੦੩, ੧੦੪, ੧੦੫, ੧੦੭, ੧੦੮,
੧੦੯, ੧੧੦, ੧੧੨.

ਸਿਆਲਕੋਟ, ੮੪.

ਸਾਫ਼ੀ ਮਿਰਜ਼ਾ, ੯੭.

ਸਦਾ ਕੌਰ, ੧੦੭, ੧੦੮, ੧੧੧, ੧੧੨, ੧੧੪, ੧੧੫, ੧੧੭.

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ੧੧੫.

ਹ

ਹਰਦਾਸ ਸਿੰਘ, ੨੬, ੨੭.

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ੫੫, ੫੭.

ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ, ੭੦, ੭੫, ੮੬, ੮੯, ੧੦੭, ੧੧੭.

ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ, ੭੯.

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ, ੮੨, ੧੦੭.

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਬਾ, ੯੫.

ਹਮਾਯੂੰ, ੧੩੧.

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ੧੩੬.

ਕ

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਨਵਾਬ), ੩੧.

ਕੋੜਾ ਮੱਲ ਦੀਵਾਨ, ੪੧, ੪੩, ੪੭, ੫੦, ੫੧.

ਕੱਜਾਕ, ੬੬.

ਕਲਾਨੌਰ, ੭੦, ੯੦, ੧੧੩, ੧੧੪, ੧੩੧.

ਕਾਂਗੜਾ, ੭੨, ੭੩, ੭੭, ੮੨, ੧੦੩, ੧੩੪.

ਕਸੂਰ, ੭੮, ੧੧੫, ੧੩੪.

ਖ

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ੨੭.

ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ, ੬੯.

ਗ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੨੫, ੨੮.

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਗੜ੍ਹ, ੨੮.

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ੩੬.

ਗੁਰੂ ਪੰਥ, ੪੬.

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭੰਗੀ, ੮੨, ੮੩.

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਆ, ੯੦੬, ੧੦੭, ੧੧੧.

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ੧੧੬.

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ੧੨੧.

ਘ

ਘੱਲੂਘਾਰਾ, ੬੦.

ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਕਟੋਚ, ੭੨, ੭੭, ੮੧.

ਚ

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚਕੀਆ, ੬੬, ੮੦, ੮੩, ੮੭, ੮੮.

ਚੰਬਾ, ੭੩, ੧੧੧, ੧੨੫.

ਜ

ਜੈ ਸਿੰਘ (ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ), ੨੭.

ਜਲੰਧਰ, ੩੨, ੩੬, ੬੩, ੭੨, ੭੪, ੭੭, ੮੧.

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ੩੬, ੬੨, ੬੫, ੬੬, ੮੪, ੮੫,

੮੮, ੧੦੪, ੧੨੫, ੧੨੮.

ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ, ੫੪, ੫੭, ੬੬.

ਜੈ ਸਿੰਘ ਕੰਨੂਈਆ, ੫੮, ੬੮, ੭੮, ੮੦, ੮੧, ੮੨, ੮੪, ੮੮,

੯੮, ੧੦੨, ੧੦੪, ੧੦੫, ੧੦੬, ੧੦੭, ੧੦੮, ੧੦੯,

੧੧੦, ੧੧੧, ੧੨੬, ੧੨੭, ੧੨੮.

ਜੰਮੂ, ੭੬, ੭੭, ੮੩, ੧੦੨.

੧੪੯

ਜਹਾਂਗੀਰ, ੭੭.

ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ੯੪, ੯੫, ੯੬, ੧੨੩, ੧੩੩, ੧੩੪, ੧੩੫.

ਝ

ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ੮੩.

ਤ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ੨੭, ੭੪, ੯੦, ੧੩੧, ੧੩੫, ੧੩੬.

ਤੈਮੂਰ ਖਾਂ, ੫੪, ੫੭, ੫੮.

ਤਲਵਾਰਾ, ੭੫.

ਦ

ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ੩੪, ੩੬, ੪੮, ੫੧, ੮੪.

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ੬੨.

ਦੀਨਾ ਨਗਰ, ੭੦.

ਦਿੱਲੀ, ੯੯.

ਨ

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ੨੯, ੩੦, ੩੧.

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੇਘਾਣੀਆ, ੩੪.

ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਜ਼ੀ, ੬੪, ੬੫, ੧੨੪.

ਨੂਰਪੁਰ, ੭੩, ੧੧੧.

ਪ

ਪਾਨੀਪਤ, ੫੯, ੬੭, ੯੭.

ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠਾ, ੮੩.

ਫ

ਫਗਵਾਰਾ, ੭੧, ੧੧੦, ੧੨੨.

ਬ

ਬਜਵਾਰਾ, ੨੭.

ਬਟਾਲਾ, ੭੦, ੮੯, ੧੦੬, ੧੧੦, ੧੧੧, ੧੧੨.

ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ, ੯੬, ੯੮, ੯੯, ੧੦੧, ੧੧੨.

ਭ

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ੨੫, ੨੬, ੨੭, ੨੮, ੨੯, ੩੧, ੩੨.

ਭੰਗੀ, ੭੧, ੮੩, ੧੦੫, ੧੨੦.

ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ੯੨, ੧੦੪, ੧੧੦, ੧੧੩, ੧੨੨.

ਮ

ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ, ੨੭, ੭੪, ੭੬, ੭੯, ੮੬, ੮੯, ੧੨੮, ੧੩੧.

ਮੁਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ } ੩੭, ੪੧, ੪੪, ੪੬, ੪੮, ੫੧, ੫੨,

ਜਾਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ, } ੫੩, ੫੫, ੬੮.

ਮੁਗਲਾਣੀ ਬੇਗਮ, ੫੩, ੫੪, ੬੮.

ਮਲਹਾਰ ਰਾਓ, ੫੬.

ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਡੌਲੇਵਾਲੀਆ, ੭੧.

ਮਾਜਦ-ਉਦ-ਦੌਲਾ, ਵਜ਼ੀਰ, ੯੬, ੯੭.

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ੧੦੧, ੧੦੨, ੧੦੪, ੧੦੭, ੧੦੯,
੧੨੭.

ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ, ੧੦੩, ੧੦੮.

ਮਾਨ ਚੰਦ, ੧੧੨.

ਮਾਹਮੂਦ, ੧੨੬.

ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ, ੧੨੯.

ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀਵਾਨ, ੧੩੪.

ਯ

ਯਾਹਯਾ ਸ਼ਾਂ, ੩੪, ੩੯.

ਰ

ਰਾਮ ਰਾਉਣੀ, ੩੫, ੩੮, ੪੪, ੪੫, ੪੮, ੫੦, ੬੧, ੧੩੨.

ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ੪੮, ੫੦, ੫੧, ੫੨, ੫੩, ੫੫, ੫੭, ੫੮, ੫੯,
੬੦, ੬੮.

ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਮਰਹੱਟਾ, ੫੬.

ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘ, ੭੪, ੭੬, ੭੭.

ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦਿਓ, ੭੬, ੭੭, ੮੩.

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ, ੧੦੩, ੧੧੨, ੧੧੪, ੧੧੬, ੧੧੭,
੧੧੮, ੧੧੯, ੧੨੧, ੧੨੩, ੧੨੭, ੧੨੮, ੧੩੩, ੧੩੪,
੧੩੫, ੧੩੬.

ਲ

ਲਾਹੌਰ, ੨੫, ੫੩, ੬੫, ੬੬, ੬੯, ੧੧੭, ੧੨੦, ੧੨੧.

ਵ

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ੩੨.

ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਲਾਰਡ, ੧੧੮, ੧੧੯.

ਸ਼

ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ, ੩੪, ੪੭, ੫੧.

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ੬੦.

ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ੯੬, ੯੭, ੯੮, ੧੦੦.

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ, ੧੧੭, ੧੨੦.

ਜ਼

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ, ੨੬, ੩੦, ੩੧, ੩੨, ੩੩, ੩੯, ੫੮.

ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ, ੬੦ ੬੩, ੬੯.

ਫ਼

ਫ਼ਰਗੀਦ ਬਖ਼ਤ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ੯੬.

ਇਲੀ ਰੋਨ : 267371

**ਮਾਹਿਮਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈ ਕੂਟ ਸਾਹਿਤ ਇਲੀ ਰੋਨ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ
ਭਾ:ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ:ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ
(ਮੰਮਿਫੁਲ ਵਾਲੇ)**

1687, ਫੂਫਾ ਸੈਂਟ ਮਲ: ਦਰੀਬਾ ਕਲਾ, ਦਿਲੀ-6

ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉੱਚਾ ਟਿੱਲਾ	(ਕਹਾਣੀਆਂ)	ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ P.C.S.	5-00
ਸਰ ਦਾ ਬੁਝਾ	"	ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੱਸੀ	5-00
ਦੁਖ ਸੁਖ	"	ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ	4-00
ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੇ ਪਿਛੋ	"	" "	4-00
ਸਭ ਰੰਗ	"	" "	4-00
ਡੇਢ ਆਦਮੀ	"	" "	4-50
ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ	"	" "	3-00
ਖੰਬਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ	"	" "	4-50
ਜੰਮੂ ਜੀ, ਰੁਸੀ ਬੜੇ ਰਾਅ	"	" "	7-00
ਪੱਤਣ ਤੇ ਸਰਾਂ	"	" "	5-00
ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ	"	" "	6-00
ਮੰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ	"	" "	4-00
ਕਲਗੀ ਦੀਆਂ ਅਣੀਆਂ	"	" "	5-00
ਲਾਲੀ ਹਰਿਆਲੀ	"	" "	2-50
ਮੁਲਕ ਮਾਹੀ ਦਾ ਵੱਸੇ	"	ਪ੍ਰੋ: ਬੀਰ ਸਿੰਘ	3-00
ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ (ਨਾਵਲ)		ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ	9-00
ਮਦਨ ਲਾਲ ਵੀਗਰਾ	"	" "	9-00
ਸਬਰ ਦੇ ਘੁੱਟ	"	ਗਿ: ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ	3-00
ਪ੍ਰੀਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ		ਡਾ: ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	3-00
ਮਿਟੀ ਧੰਧ ਜਗਿ ਚਾਨਣ ਹੋਆ		" "	6-00
ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ		" "	6-50
ਸਦਾਚਾਰਕ ਲੇਖ		ਪ੍ਰਿ: ਮਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	6-00
ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ (ਸਚਿੱਤਰ)		" "	10-00
ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਸਹੀਦ		ਗਿ: ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ	6-00
ਨਵਾਂ ਜੁਗ		ਪ੍ਰਿ: ਨਿਰੋਜਨ ਸਿੰਘ	10-00
ਸਕਰ-ਰੰਗ ਟੀ ਕਹਾਣੀ		" "	6-00
ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਮਹਿ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ		" "	6-00
ਜੀਵਨ-ਦੁਗਤਿ		" "	6-00
ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ)		ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਪੂਰ	1-25
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ		" "	4-00
ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ		ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	5-00
ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ		ਡਾ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ	7-50
ਨਰੋਈ ਅੱਖ (ਸਚਿੱਤਰ)		ਡਾ: ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	6-50
ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ		ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	6-75
ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼		ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ	3-00
ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ		ਪ੍ਰੋ: ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਓਹਾ	4-50
ਜਫਰਨਾਮਾ : ਕਾਵਿ ਅਨੁਵਾਦ		ਸ਼ਹਰਯਾਰ	3-50

ਕੋਊ ਕਿਸੀ ਕੋ ਰਾਜ ਨ ਦੇ ਹੈ ॥
ਜੋ ਲੇ ਹੈ, ਨਿਜ ਬਲ ਸੇ ਲੇ ਹੈ ॥

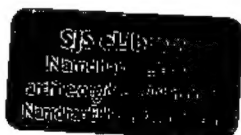
ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਯੋਧਾ

ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ

[੧੭੨੩-੧੮੦੨]

ਪ੍ਰਿ: ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਐਮ. ਏ.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਵ ਭਾਰਤ ਕਾਲਜ, ਨਰੂਤ ਪਿੰਡਟ (ਕਪੂਰਥਲਾ)

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ